

DOKUMENTUM

LOGIKAI VIZSGÁLÓDÁSOK

GOTTLOB FREGE

ELSŐ RÉSZ: A GONDOLAT*

Miként az esztétikában a „szép”, az etikában a „jó”, akképp a logikában az „igaz” szó az iránymutató. Az igazság ugyan valamennyi tudománynak célja; ám a logika mégis más módon foglalkozik vele: hasonlóan viszonyul az igazsághoz, mint a fizika a nehézkedéshez vagy a hőhöz. Az igazságok fölfedezése minden tudománynak feladata; a logika osztályrésze az igazság törvényeinek megismerése. A „törvény” szó kettős értelemben használatos. Ha az erkölcs vagy az állam törvényeiről beszélünk, olyan előírásokra gondolunk, amelyeket követni kell, de amelyekkel az események nincsenek mindig összhangban. A természettörvények a természeti események általánosságát jelentik; ami történik, mindig megfelel nekik. Amikor az igazság törvényeiről beszélek, a szót inkább az utóbbi értelemben használom. Természetesen itt nem történésről, hanem létről van szó.¹ Az igazság törvényeiből előírások folynak arra nézve, hogy mit tartsunk igaznak, hogyan gondolkozzunk, ítéljünk, következtessünk. Így aztán a gondolkodás törvényeiről is beszélnek. De itt az a veszély fenyeget, hogy összekeverünk különböző dolgokat. A „gondolkodástörvény” szót úgy is értheti valaki, mint „természettörvényt”, mint a gondolkodás lelki eseményének az általánosságát. A gondolkodás törvényei ebben az értelemben pszichológiai törvények lennének. Ily módon lehet arra a véleményre jutni, hogy a logika tárgya a gondolkodás lelki folyamata és azon pszichológiai törvények, amelyek szerint e folyamat végbemegy. De ezzel félreismernénk a logika feladatát; mert így az igazság nem kapja meg az őt megillető helyet. A tévedésnek, a babonának éppúgy megvan a maga oka, mint a helyes felismerésnek. Pszichológiai törvények szerint megy végbe az is, amikor a hamisat, és az is, amikor az igazat tartják igaznak. Ha ezekből a törvényekből vezetünk le és magyarázunk egy lelki folyamatot, amelynek eredményeképpen valaki igaznak ismer el valamit, ez soha nem helyettesítheti annak bizonyítását, aminek az igaznak tartásáról szó van. Nem vi-

*A „Logikai vizsgálódások” – *Logische Untersuchungen* – összefoglaló cím Frege következő három írását jelöli:

(1) *Der Gedanke. Eine logische Untersuchung. Beiträge zur Philosophie der deutschen Idealismus, I* (1918), 58–77.

(2) *Die Verneinung. Eine logische Untersuchung. Uo.* 143–157.

(3) *Logische Untersuchungen. Dritter Teil: Gedankengefüge. Ua. Beiträge, III* (1923), 36–51.

Itt az első és a második részt közöljük. – A szerkesztői jegyzeteket „(A szerk.)” jelzésekkel különbözteti meg Frege eredeti jegyzeteitől.

¹Értsd: Az igazság nem történik (mint egy esemény), hanem van. Amit egy igaz állítás kifejez, az esetleg lehet történés, de az állítás igazsága nem történés. (A szerk.)

tatom, hogy e lelki folyamatnak logikai törvények is részesei lehetnek; de amikor az igazságról van szó, a lehetőség nem elégíthető ki. Hiszen lehetséges, hogy nem-logikai mozzanat is szerepel benne és eltérít az igazságtól. Ezt csak akkor dönthetjük el, ha már megismertük az igazság törvényeit. Ehhez azonban valószínűleg nélkülözhetjük a lelki folyamat levezetését és magyarázatát, amennyiben azt kell eldönteni, hogy a folyamat eredménye, az igaznak tartás, jogosult-e. Hogy minden félreértést kizárjak, és ne hagyjam elmosódni a határt pszichológia és logika között, a logika feladataként nem a gondolkodás vagy az igaznak tartás, hanem az igazság törvényeinek feltárását jelölöm meg. Az igazság törvényeiből fog kialakulni az „igaz” szó jelentése.

Először azonban megkísérlem vázlatosan körvonalazni, hogy mit nevezek ebben az összefüggésben igaznak. Ennek alapján el lehet utasítani a szónak a tárgyunkhoz nem tartozó használati módjait. Nem használjuk itt az „igaz”-at abban az értelemben, hogy „igazmondó” vagy „igazságszerető”, de még úgy sem, ahogy gyakorta művészeti kérdések tárgyalásakor előfordul, pl. amikor a művészet igazságáról van szó, amikor az igazságot célként állítják a művészet elé, amikor egy műalkotás igazságáról vagy igaz érzésekről beszélnek. Néha azért tesszük az „igaz” szót egy másik szó elé, hogy jelezzük: a szót valódi, hamisítatlan értelmében akarjuk érteni. Ez a használati mód sem felel meg most nekünk; hanem arra az igazságra kell gondolnunk, amelynek megismerését a tudomány tűzi ki céljává.

Az „igaz” szó nyelvtanilag melléknév. Ebből ered az az igényünk, hogy szorosabban lehatároljuk a területet, amelyen belül az igazság állítható, ahol az igazság egyáltalán szóba jöhet. Az igazságot képekről, képzetekről, mondatokról és gondolatokról is állítják. Feltűnő, hogy itt együtt szerepelnek látható és hallható dolgok, és érzékekkel nem észlelhető dolgok. Ez arra utal, hogy a jelentés időnként eltorzul. Valóban! Vajon egy kép igaz pusztán a maga látható, tapintható mivoltában, egy kő, egy falevél pedig nem igaz? A képet nyilván nem lehet igaznak nevezni, ha nincs vele együtt jelen a szándék is. A képnek ábrázolnia kell valamit. A képzetet sem lehet önmagában igaznak nevezni, csak arra a szándékra vonatkoztatva, amely szerint meg kell egyeznie valamivel. Ennek alapján azt lehetne vélni, hogy az igazság nem más, mint egyfajta megegyezés kép és leképezett között. A megegyezés reláció. Azonban az „igaz” szó használati módja ennek ellentmond, mivel az „igaz” nem viszonzó, semmiféle utalást nem tartalmaz valami másra, amellyel valaminek meg kellene egyeznie. Ha nem tudom egy képről, hogy a kölni dómot kívánja ábrázolni, akkor nem tudom, mivel hasonlítsam össze, hogy eldöntsem az igazságát. Továbbá egy megegyezés csak akkor lehet teljes, ha a megegyező dolgok egybeesnek, azaz egyáltalán nem különböznek. Egy bankjegy valódiságát vizsgálhatjuk úgy, hogy sztereoszkóppal fedésbe próbáljuk hozni egy valódival. De nevetséges volna megkísérelni egy aranydarab fedésbe hozatalát egy húszmárkás bankóval. Képzetet dologgal fedésbe hozni csak akkor volna lehetséges, ha a dolog is képzet volna. Ez esetben viszont, ha az első a másodikkal tökéletesen megegyezik, úgy egybe is esnek. De amikor az igazságot úgy határozzák meg, mint egy képzetnek valami valóssal² való megegyezését, kifejezetten nem erre gondolnak. Ilyenkor éppen az a lényeges, hogy a valós különbözik a képzettől. De akkor nem lehetséges teljes megegyezés, nem létezik teljes igazság. Így semmi sem lenne

² Az eredetiben: „Wirklich”. Frege e szót – egyéb munkáiban is – a „wirken” (hatni) igével asszociálva használja. „Wirklich” az, ami érzékszerveinkre hatni képes, valóságos, materiális. (A szerk.)

igaz; mert ami csak félig igaz, az nem igaz. Az igazság nem tűri a többé vagy kevésbé. Vagy mégis? Nem lehet esetleg megállapítani az igazság fennállását, ha bizonyos szempontból megegyezés van? De milyen szempontból? És mit kell tennünk annak eldöntéséhez, hogy valami igaz-e? Azt kellene megvizsgálunk, igaz-e, hogy – mondjuk egy képzet és egy valós dolog – az illető szempontból megegyeznek. Ezzel újra ugyanolyan jellegű kérdés előtt állnánk és az egész játékot újramegegyezhetnénk.³ Ezzel meghíúsul az a kísérlet, hogy az igazságot úgy határozzuk meg, mint megegyezést. És így híúsul meg az igazság definiálására tett minden más kísérlet is. Egy definícióban ugyanis bizonyos ismertetőjegyeket adunk meg. Ha a definíciót alkalmazni akarjuk egy különös esetre, mindig azt kell megvizsgálunk, igaz-e, hogy ezek az ismertetőjegyek megvannak. Így mindig körben forognánk. Ezek szerint valószínű, hogy az „igaz” szó tartalma egészen sajátos és definiálhatatlan.⁴

Ha valaki egy képről azt állítja, hogy igaz, ezzel tulajdonképpen semmi olyan tulajdonságot nem akar állítani róla, amely a képet minden mástól elválasztva is megilletné, hanem még valami egészen más dologra is gondol, és azt akarja mondani, hogy a kép azzal megegyezik. Az, hogy „a képzetem megegyezik a kölni dómmal”, egy mondat, és így már ennek a mondatnak az igazságáról van szó. Ily módon azt, amit – bizonyosan jogosulatlanul – képek és képzetek igazságának mondanak, vissza lehet vezetni mondatok igazságára. Mit neveznek mondatnak? Hangok sorozatát; de csak akkor, ha van értelme, amivel nem akarjuk azt is mondani, hogy minden értelmes hangsor mondat. Ha viszont egy mondatot igaznak nevezünk, tulajdonképpen a jelentésére⁵ gondolunk. Ezek szerint az, amiről az igazság egyáltalán szóba jöhet, mindig egy mondat jelentése. Kérdés, hogy a mondat jelentése képzet-e. Az igazság mindenestre nem ennek a jelentésnek valami mással való megegyezésében áll; mert különben az igazság kérdése a végtelenségig ismétlődne.

Gondolatnak azt nevezem, amivel kapcsolatban az igazság kérdése egyáltalán szóba jöhet, ezt azonban nem kívánom definíciónak tekinteni. Tehát azt, ami hamis, éppúgy gondolatnak tekintem, mint azt, ami igaz.⁶ Így azt mondhatom: a gondolat egy mondat

³ Itt Frege nem utasítja el a valósággal való megegyezést mint az igazság kritériumát, hanem csupán azt állítja, hogy e kritérium nem használható az igazság formálisan szabatos meghatározására (definiálására), mert körbenforgó, vagy legalábbis végtelen regresszushoz vezet. Az, hogy adott állítás információtartalma egyezik a valósággal, ismét egy állítás, amely csak úgy lehet igaz, ha információtartalma egyezik a valósággal. De ez ismét egy állítás, amely . . . – és így tovább, a végtelenségig. (A szerk.)

⁴ Frege e sejtését mélyebben megalapozta Alfred Tarski, aki kimutatta, hogy az igaz mondat formálisan szabatos és a valósággal való megegyezés kritériumát kielégítő meghatározása csak bizonyos töredék nyelvekre (formalizált nyelvekre) lehetséges, éspedig csakis egy másik (bizonyos szempontból gazdagabb) nyelv, az ún. metanyelv keretében. Természetes nyelvekben az igaz mondat fogalma nem definiálható az említett kritériumoknak megfelelő módon. (Lásd A. Tarski, *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen. Studia Phil. Comm. Soc. phil. Polon.*, Vol. I, 1935. Lenyomata in: K. Berka–L. Kreiser, *Logik–Texte*, Akademie-Verlag, Berlin 1973, 447–559.) Tarski ezen eredménye természetesen nem használható érvként azzal szemben, hogy az emberi megismerés releváns területein az igazság (egyik) kritériuma a valósággal való megegyezés lehet. (A szerk.)

⁵ Az eredetiben: Sinn. A Frege-féle Sinn – Bedeutung fogalompárt e fordításban a „jelentés-jelöllet” szó párral adjuk vissza. Ebben a G. Frege, *Logika, szemantika, matematika* c. kötetben (Gondolat Kiadó, 1980) alkalmazott megoldást követjük. (A szerk.)

⁶ Hasonló módon mondják: „Ítélet az, ami vagy igaz, vagy hamis.” Ténylegesen a „gondolat” szót nagyjából a logikusok írásaiban szereplő „ítélet” értelmében használom. Remélhetőleg a következők-

jelentése, de ezzel nem állítom, hogy minden mondat jelentése gondolat. Az önmagában nem érzéki gondolat a mondat érzéki köntösébe öltözik, és ezzel megfoghatóbbá válik számunkra. Azt mondjuk, hogy a mondat gondolatot fejez ki.

A gondolat nem érzéki: azon dolgok közül, amelyekkel kapcsolatban az igazság kérdése egyáltalán szóba jöhet, ki kell zárni minden érzéki észlelhetőt. Az igazság nem olyan tulajdonság, amely az érzéki benyomások valamilyen sajátos fajtájának felel meg. Ennyiben élesen különbözik azoktól a tulajdonságoktól, amelyeket a „piros”, „keserű”, „orgonailatú” szavakkal nevezünk meg. De nem látjuk-e, hogy a Nap felkelt, és nem látjuk-e egyúttal azt is, hogy ez igaz? Az, hogy a Nap felkelt, nem tárgy, amely a szemembe jutó sugarakat bocsát ki, nem olyan látható dolog, mint maga a Nap. Azt, hogy a Nap felkelt, érzéki benyomások alapján ismerjük el igaznak. Az igazság mégsem érzéki észlelhető tulajdonság. Egy dolog mágnességét is érzéki benyomások alapján ismerjük fel, habár ez a tulajdonság éppoly kevésbé felel meg érzéki benyomások egy sajátos fajtájának, mint az igazság. Ennyiben ezek a tulajdonságok megegyeznek. De ahhoz, hogy egy test mágnességét felismerjük, szükségünk van érzéki benyomásokra. Ha azonban igaznak találom azt, hogy ebben a pillanatban semmilyen szagot nem érzek, ezt nem érzéki benyomások alapján teszem.

Mindamellettt azt kell gondolnunk, nem lehetséges felismerni egy dolog valamely tulajdonságát anélkül, hogy egyúttal igaznak ne találánánk azt a gondolatot, mely szerint a dolog rendelkezik az illető tulajdonsággal. Így egy dolog minden tulajdonságához kapcsolódik egy gondolat tulajdonsága, tudniillik az igazsága.⁷ Figyelemre méltó az is, hogy az „ibolyaszagot érzek” mondatnak ugyanaz a tartalma, mint az „igaz, hogy ibolyaszagot érzek” mondatnak. Úgy tűnik tehát, hogy a gondolathoz semmit sem teszünk hozzá azzal, hogy igazságot tulajdonítunk neki. És mégis, nem nagy siker-e, ha a kutató, hosszas ingadozás és fáradságos vizsgálatok után azt mondhatja: „igaz az, amit feltételeztem”? Az „igaz” szó jelentése egészen sajátosnak látszik. Talán olyasmivel van dolgunk, amit egyáltalán nem lehet az egyébként szokásos értelemben tulajdonságnak nevezni. Ezen kétely ellenére, amíg valami találóbbrá nem lelek, a nyelvhasználatot követve úgy fogom kifejezni magam, mintha az igazság tulajdonság volna.

Hogy élesebben kidomborodjék, mit nevezek gondolatnak, különbséget fogok tenni a mondatok fajtái között.⁸ Nem vitatható, hogy a felszólító mondatoknak van jelentésük; de ez a jelentés nem olyan, hogy vele kapcsolatban szóba jöhetne az igazság. Ezért a felszólító mondatok jelentését nem fogom gondolatnak nevezni. Ugyanígy kizárandók az

ből kitűnik, miért részesítem előnyben a „gondolat” szót. Ezt az értelmezést azért támadták, mert eleve adott bennük az ítéletek felosztása igaz és hamis ítéletekre, ez a felosztás pedig az ítéletek összes lehetséges felosztása közül talán a legkevésbé jelentős. Én nem ismerem el logikai hibának, ha az értelmezés egyben felosztást is ad. Ami pedig a jelentőségét illeti, azt mégsem szabad annyira lebecsülni, ha egyszer az „igaz” szó, amint mondtam, iránymutató a logika számára.

⁷ A párhuzam félreérthető. Nem áll az, hogy egy dologhoz egy gondolat, s a dolog minden egyes tulajdonságához e gondolatnak egy-egy tulajdonsága kapcsolódik. Csak annyit lehet mondani, hogy a dolog minden tulajdonságához kapcsolódik egy igaz gondolat. A „gondolat” szót itt Frege értelmezése szerint használjuk. (A szerk.)

⁸ A „mondat” szót itt nem egészen abban az értelemben használom, mint a nyelvtan, amely mellékmondatokat is ismer. Egy elkülönített mellékmondatnak nincs mindig olyan jelentése, amellyel kapcsolatban az igazság szóba jöhet, míg az összetett mondatnak, amelyhez tartozik, van ilyen jelentése.

óhajtó és kérdő mondatok is. Azok a mondatok jöhetnek számításba, amelyekben valamit közlünk vagy állítunk. De nem számítom ide az olyan felkiáltásokat, amelyekkel valaki érzéseinek ad kifejezést, vagy a nyögést, a sóhajt, a nevetést, még akkor sem, ha valami külön megállapodás alapján valaminek a közlésére szánták őket. Mi a helyzet a kérdő mondatokkal? A kiegészítendő kérdések esetén egy nem teljes mondatot mondunk ki, amely csak azzal a kiegészítéssel kap igazi jelentést, amelyre a kérdéssel felszólítunk. A kiegészítendő kérdések ezért itt figyelmen kívül maradhatnak. Másképp áll a dolog az eldöntendő kérdésekkel. Ezekre „igen”-t vagy „nem”-et várunk. Az „igen” válasz ugyanannyit mond, mint egy kijelentő mondat; mert igaznak állítja azt a gondolatot, amelyet már a kérdés is teljes egészében tartalmazott. Így minden kijelentő mondatához képezhető egy eldöntendő kérdés. Egy felkiáltást azért nem lehet közlésnek tekinteni, mert nem képezhető neki megfelelő eldöntendő kérdés. A kérdő és a kijelentő mondat ugyanazt a gondolatot tartalmazza; de a kijelentő mondatban van még valami többlet is, tudniillik éppen a kijelentés. A kérdő mondatban is van többlet: a felszólítás. A kijelentő mondatban tehát két dolgot kell megkülönböztetni: a tartalmat, amely ugyanaz, mint a megfelelő eldöntendő kérdésben, és az állítást. Az előbbi a gondolat, vagy legalábbis tartalmazza a gondolatot. Ki lehet tehát fejezni a gondolatot anélkül, hogy állítanánk az igazságát. A kijelentő mondatban ez a kettő úgy kapcsolódik össze, hogy könnyű látni a szétválaszthatóságot. Ezek szerint megkülönböztetjük

1. a gondolat megragadását – a gondolkodást,
2. egy gondolat igazságának az elismerését – az ítélet⁹,
3. ezen ítélet közlését – az állítást.

Amikor eldöntendő kérdést képzünk, az első lépést már megtettük. A tudományos előrehaladás rendszerint úgy megy végbe, hogy először olyasformán ragadnak meg egy gondolatot, ahogyan az egy eldöntendő kérdésben kifejezhető, majd kutatások elvégzése után végül igaznak ismerik el. Az igazság elismerését a kijelentő mondat formájában mondjuk ki. Nincs szükségünk ehhez az „igaz” szóra. De még ha használjuk, akkor sem az „igaz” rejti magában a tulajdonképpeni állító erőt, hanem a kijelentő mondat formája, és ahol utóbbi elveszti állító erejét, ott azt az „igaz” szó sem tudja visszaállítani. Ez történik, amikor nem komolyan beszélünk. Mint ahogy a színházi mennydörgés csak látszat-mennydörgés, a színházi csata csak látszatcsata, úgy a színházi állítás is csak látszatállítás. Nem több, mint játék vagy költészet. A színész szerepe közben nem állít, nem is hazudik, még akkor sem, ha meg van győződve annak hamisságáról, amit mond. A költészetben az a helyzet, hogy gondolatokat fejeznek ki, amelyek igazságát azonban nem állítják a kijelentő mondatforma ellenére sem, habár lehet, hogy a hallgatónak sugalmazzák az egyetértő ítéletet. Tehát még ha valami kijelentő mondat formájában jelenik is meg, akkor is kérdéses, hogy valóban állítást tartalmaz-e. És ha ehhez a szükséges komolyság hiányzik, akkor a kérdésre tagadó választ kell adni. Annak, hogy az „igaz” szót hasz-

⁹ Úgy tűnik, gondolat és ítélet között eddig nem tettek kellő különbséget. Ez talán a nyelv hatásának következménye. A kijelentő mondatnak nincs külön mondatrésze, amely az állításnak felelne meg, hanem az, hogy állítunk valamit, a kijelentő mondat formájában rejlik. A német nyelvben előnyt jelent, hogy a szórend megkülönbözteti a főmondatot és a mellékmondatot. Ilyenkor persze ügyelni kell arra, hogy a mellékmondat is tartalmazhat állítást, és hogy gyakran sem a főmondat, sem a mellékmondat nem fejez ki önmagában teljes gondolatot, hanem csak az összetett mondat.

nálják-e közben, nincs jelentősége. Ez mutatja, hogy ha egy gondolatról az igazság tulajdonságát állítjuk, ezzel semmit nem teszünk hozzá.

Egy kijelentő mondat a gondolaton és annak állításán kívül gyakran még egy harmadik dolgot is tartalmaz, amelyre az állítás nem terjed ki. Utóbbi nemritkán a hallgató érzéseire, hangulatára kíván hatni, vagy képzelőerejét kelti fel. Ide tartoznak az olyan szavak, mint „sajnos”, „hálisten”. A költészetben gyakrabban előfordulnak ilyen alkotórészek, de a próza sem mentes tőlük teljesen. Matematikai, fizikai, kémiai leírásokban persze ritkábbak, mint a történelmieken. Amit szellemtudománynak neveznek, közelebb áll a költészethez, és ezért kevésbé is tudományos, mint az egzakt tudományok, melyek annál szárazabbak, minél egzaktabbak; mivel az egzakt tudomány az igazságra, és csakis az igazságra irányul. Tehát a mondat minden olyan része, amelyre az állító erő nem terjed ki, kívül esik a tudományos leírason, de sokszor még az is nehezen kerüli el ezeket, aki látja a vezélyt, amellyel járnak. Ahol arról van szó, hogy a gondolatilag megfoghatatlant a sejtés útján közelítsük meg, az említett alkotórészek teljes joggal szerepelnek. Minél szigorúbban tudományos egy leírás, annál kevésbé érezhető rajta szerzőjének nemzetisége, annál könnyebben fordítható. Ezzel szemben a nyelv azon alkotórészei, amelyeket most említettem, igen megnehezítik a költemények fordítását, sőt a tökéletes fordítást csaknem mindig lehetetlenné teszik. Hiszen a költői érték jórészt az ilyen kifejezéseken múlik, és éppen ezek tekintetében különböznek leginkább az egyes nyelvek.

Attól, hogy a „ló”, a „paripa”, vagy a „gebe” szót használom, a gondolat nem lesz különböző. Az állító erő nem terjed ki arra, amiben ezek a szavak különböznek. Amit egy költemény hangulatának, árnyalatának, atmoszférájának nevezhetünk, amit a hanglejtés és a ritmus lefest, az nem tartozik a gondolathoz.

A nyelvben sok minden arra szolgál, hogy megkönnyítse a hallgató számára a megértést, így pl. ha a szórend vagy a hangsúly segítségével kiemelünk egy mondatrészt. Gondoljunk továbbá olyan szavakra, mint „még” és „már”. Azzal a mondattal, hogy „Alfréd még nem jött meg”, tulajdonképpen annyit mondunk, hogy „Alfréd nem jött meg”, és emellett jelezzük, hogy várjuk a jövetelét; de éppen csak jelezzük. Nem lehet azt mondani, hogy a mondat jelentése azért hamis, mert Alfréd jövetelét nem várjuk. A „de” szó annyiban különbözik az „és”-től, hogy jelezzük vele: a reá következő ellentétben áll azzal, ami a megelőzőek alapján várható volt. A beszéd ilyen árnyalatai nem teszik különbözővé a gondolatokat. A mondatokat lehet alakítani úgy, hogy az igét cselekvő alakból szenvedőbe tesszük és egyúttal a tárgyat tesszük meg alanyunk. Hasonlóképp megtehetjük, hogy a szórend és a ragok megváltoztatásával az „ad” igét a „kap” megfelelő alakjával helyettesítjük. Az ilyen átalakítások bizonyára nem minden szempontból közömbösek; de nem érintik azt, ami igaz vagy hamis. Ha az ilyen átalakításokat általánosan megengedhetetlennek tartanák, ez megakadályozna minden mélyebb logikai vizsgálatot. Éppolyan fontos elhagyni a dolog magvát nem érintő különbségeket, mint különbséget tenni ott, ahol az lényegbe vág. Az azonban, hogy mi a lényeges, a céltől függ. A nyelv szépségére irányuló törekvésnek esetleg éppen az tűnik fontosnak, ami a logikusnak közömbös.

Egy mondat tartalma tehát gyakran meghaladja a benne kifejezett gondolatot. De ugyancsak gyakran előfordul a fordítottja, amikor az írásban vagy fonográffal rögzíthető puszta szó sor nem elegendő a gondolat kifejezéséhez. A jelen idő kétféle módon használatos: először időmeghatározás céljából, másodszer annak kifejezéséül, hogy a gondolat

minden időbeli korlátozás nélkül való, időtlen vagy örök. Gondoljunk pl. a matematika törvényeire. Hogy a két eset közül melyikről van szó, az nem fejeződik ki, azt ki kell találni. Ha a jelen idő időmeghatározásul szolgál, a gondolat helyes felfogásához tudnunk kell, mikor mondták ki a mondatot. Ilyenkor tehát a beszéd időpontja része a gondolatkifejezésnek. Ha valaki ma ugyanazt akarja mondani, amit tegnap a „ma” szó használatával fejezett ki, akkor ezt a szót a „tegnap”-pal kell helyettesítenie. Habár a gondolat ugyanaz, a szóbeli kifejezésnek ilyenkor különbözőnek kell lennie, hogy kiegyenlítsük azt a jelentésváltozást, amit enélkül a beszéd időpontjának különbözősége okozna. Hasonló a helyzet az olyan szavaknál, mint „itt”, „ott”. A pusztá szósor, ahogyan írásban rögzíthető, egyetlen ilyen esetben sem teljes kifejezése a gondolatnak, hanem a helyes megértéshez szükséges még néhány, a beszédet kísérő körülmény ismerete, melyeket ilyenkor a gondolatkifejezés eszközéül használnak. Ide tartozhatnak még rámutatások, kézmozdulatok, pillantások is. Ugyanaz a szósor, ha az „én” szót tartalmazza, különböző emberek szájából különböző gondolatokat fejez ki, melyek közül némelyik igaz, némelyik pedig hamis lehet.

Az „én” szó mondatokban való előfordulása felvet még néhány kérdést.

Legyen a helyzet a következő. Dr. Gustav Lauben ezt mondja: „Engem megsértettek.” Leo Peter hallja ezt, és néhány nap múlva így beszél el: „Dr. Gustav Laubent megsértették.” Ugyanazt a gondolatot fejezi-e ki ez a mondat, mint amelyet Dr. Lauben mondott ki? Tegyük föl, hogy Rudolf Lingens ott volt, amikor Dr. Lauben beszélt, és hallja azt is, amit Leo Peter elbeszél. Ha Dr. Lauben és Leo Peter ugyanazt a gondolatot mondta ki, akkor Rudolf Lingensnek, aki jól érti a német nyelvet, és emlékszik arra, amit Dr. Lauben az ő jelenlétében mondott, rögtön tudnia kell, hogy Leo Peter ugyanarról beszél. De a német nyelv ismerete, amennyiben tulajdonnevekről van szó, sajátos kérdés. Könnyen megeshet, hogy a „Dr. Laubent megsértették” mondatához csak kevesen kapcsolnak egy meghatározott gondolatot. A teljes megértéshez esetünkben hozzátartozik a „Dr. Gustav Lauben” szavak ismerete. Ha mármost Leo Peter és Rudolf Lingens számára a „Dr. Gustav Lauben” név egyaránt azt az orvost jelöli, aki egy mindkettőjük által ismert lakásban egyedüli orvosként él, akkor mindketten ugyanúgy értik azt a mondatot, hogy „Dr. Gustav Laubent megsértették”, vagyis ugyanazt a gondolatot kapcsolják hozzá. Lehetséges azonban, hogy Rudolf Lingens nem ismeri személyesen Dr. Laubent és nem tudja, hogy Dr. Lauben volt az, aki a múltkor azt mondta: „Engem megsértettek.” Ekkor Rudolf Lingens nem tudhatja, hogy ugyanarról a dologról van szó. Ezért ebben az esetben azt mondom: az a gondolat, amelyet Leo Peter fejez ki, nem azonos azzal, amit Dr. Lauben kimondott.

Tegyük fel továbbá, hogy Herbert Garner tudja: Dr. Gustav Lauben 1875. szeptember 13-án N. N.-ben született, és ez rajta kívül senki másra nem áll; nem tudja ezzel szemben, hogy Dr. Lauben most hol lakik, és semmi mást sem tud róla. Másik föltevésünk: Leo Peter nem tudja, hogy Dr. Gustav Lauben 1875. szeptember 13-án N. N.-ben született. Ekkor, a „Dr. Gustav Lauben” tulajdonnév tekintetében, Herbert Garner és Leo Peter nem ugyanazt a nyelvet beszélik, habár valójában ugyanazt az embert ugyanazon a néven nevezik meg; ugyanis nem tudják, hogy ezt teszik. Tehát ahhoz a mondatához, hogy „Gustav Laubent megsértették”, Herbert Garner nem ugyanazt a gondolatot kapcsolja hozzá, amelyet Leo Peter ki akart fejezni vele. Annak a visszás helyzetnek az elkerülése céljából, hogy Herbert Garner és Leo Peter nem ugyanazt a nyelvet beszélik, feltételezem,

hogy Leo Peter a „Dr. Lauben”, Herbert Garner viszont a „Gustav Lauben” tulajdonnevet használja. Lehetséges, hogy Herbert Garner a „Dr. Laubent megsértették” mondat jelentését igaznak, míg, hamis hírektől félrevezetve, a „Gustav Laubent megsértették” mondat jelentését hamisnak tartja. Tehát a mondott föltevések mellett ezek a gondolatok különbözőek.¹⁰

Ezek szerint tulajdonnév esetén az is számít, hogy miképp határozzák meg azt, amit a név jelöl. Ez különböző módokon lehetséges, és a tulajdonnevet tartalmazó mondatoknak minden ilyen módhoz más-más jelentésük tartozik. Az egyazon mondatból ily módon adódó különböző gondolatok igazságértékükben természetesen megegyeznek, azaz ha az egyik igaz, akkor az összes az, illetve ha az egyik hamis, akkor az összes hamis. Ennek ellenére el kell ismerni különbözőségüket. Tulajdonképpen meg kell tehát követelni, hogy minden tulajdonnév jelölete egyetlen módon legyen meghatározott. Ennek a követelménynek a teljesülése gyakran lényegtelen, de nem mindig az.

Mindenki olyan sajátos és eredeti módon meghatározott önmaga számára, ahogyan ez senki más számára nem lehetséges. Ha mármint Dr. Lauben arra gondol, hogy őt megsértették, ezt ama bizonyos sajátos és eredeti meghatározásmód alapján fogja érteni. Az így meghatározott gondolatot viszont csak Dr. Lauben ragadhatja meg. De tegyük fel, hogy közölni akarja valakivel. Nem képes közölni olyan gondolatot, amit egyedül csak ő ragadhat meg. Így ha azt mondja: „engem megsértettek”, az „én” szót olyan értelemben kell használnia, ami mások számára is felfogható, mintegy ebben az értelemben: „az, aki ebben a pillanatban hozzátok beszél”, a gondolat kifejezését szolgálataiba állítva eközben a beszédét kísérő körülményeket.¹¹

Itt azonban felvetődik egy kétely. Egyáltalán ugyanaz a gondolat-e, amit előbb ez, utóbb az az ember mond ki?

¹⁰Ha e példákban a szereplő személyek Dr. Laubent nem személynevével, hanem más-más *leírásokkal* neveznék meg (pl. „házi orvos”, „a fölöttem lakó férfi” stb.) akkor Frege fejtegetései vitathatatlanul helytállóak lennének: az „x-et megsértették” sémából más-más gondolatot kifejező mondatokat kapunk, ha x-et egyazon személy különböző leírásaival helyettesítjük. Frege azonban a különböző leírások helyett egyetlen tulajdonnevet szerepeltet, azzal a föltevéssel, hogy a névhasználók (vagy az állítás hallgatói, befogadói) e név jelölését különböző meghatározások, leírások révén ismerik. Ezek szerint Frege felfogása az, hogy a tulajdonnevek mindig leírásokat képviselnek (e nézetét egyéb írásaiban is kifejezésre juttatja). Ez a felfogás azonban komoly *nehézségekkel* jár: a tulajdonnevet használó kommunikáló partnerek *nem érthetik meg teljesen egymás gondolatait, még akkor sem*, ha ugyanazon tulajdonnévvel objektíve mindketten ugyanazt az *individuumot* nevezik meg; hiszen *nem ismerik azt a fogalmi leírást, amelyet partnerük a szóban forgó individuumra használ.* A tulajdonnevek leírásaként való felfogását ezért sokan elutasítják, és azzal a nézettel helyettesítik, hogy a tulajdonneveket az esetek többségében éppúgy fogalmi karakter nélküli individuummegnevezésként használjuk, mint a tárgyra való közvetlen rámutatás (mutatónévmás használatával kombinált) gesztusait, vagy mint a személyes névmásokat. Azonban Frege felfogásának, ill. e felfogás továbbfejlesztett változatának is vannak hívei a logikai-szemantikai irodalomban. (A szerk.)

¹¹Nem vagyok itt abban a szerencsés helyzetben, mint az ásványtan tudósa, aki egy hegyikristályt mutat a hallgatóinak. Nem tudok olvasóimnak kezükbe adni egy gondolatot, hogy nézzék meg jól minden oldaláról. Meg kell elégednem azzal, hogy a nem érzékelhető gondolatot az érzékelhető nyelvi formában mutatom be az olvasónak. Eközben a nyelv képszerűsége nehézségeket támaszt. Az érzéki mindig beavatkozik, képszerűvé és ezzel nem-valódivá téve a kifejezést. Emiatt meg kell küzdenünk a nyelvvel, és ezért kényszerülök arra, hogy továbbra is foglalkozzam vele, habár tulajdonképpen nem ez a feladatom. Remélhetőleg sikerült megvilágítanom az olvasó számára, hogy mit kívánok gondolatnak nevezni.

A filozófiától érintetlen ember először is olyan dolgokat ismer, amelyeket láthat, tapinthat, egyszóval érzékeivel észlelhet, mint fákat, köveket, házakat; és meg van győződve róla, hogy bárki más ugyanúgy láthatja és tapinthatja ugyanazt a fát, ugyanazt a követ, amelyet ő lát és tapint. A gondolat nyilvánvalóan nem tartozik e dolgok körébe. Lehetséges-e mégis, hogy ugyanúgy áll szemben az emberrel, mint egy fa?

A nem-filozófus is gyakran rákényszerül, hogy elismerje egy belső világ létezését, amely különbözik a külvilágtól: az érzéki benyomásoknak, képzelőereje alkotásainak, az érzeteknek, az érzéseknek és hangulatoknak világát, a vonzalmak, kívánságok, elhatározások világát. A kifejezés rövidsége kedvéért ezeket, az elhatározások kivételével, a „képzet” szóval foglalom össze.

Talán ehhez a belső világhoz tartoznak a gondolatok? Esetleg nem mások, mint képzetek? Az elhatározásokhoz bizonyosan nem sorolhatók.

Miben különböznek a képzetek a külvilág tárgyaitól? Először:

A képzeteket nem lehet látni, tapintani, nem szagolhatók, nem ízelhetők, nem is hallhatók.

Sétálni megyek egy kísérővel. Látok egy zöld rétet; ekkor érzéki benyomásom van a zöldről. Az utóbbit birtokolom, de nem látom.

Másodszor: A képzeteket birtokoljuk. Vannak érzeteink, érzéseink, hangulataink, vonzalmaink, kívánságaink. A képzetek kinek-kinek a tudattartalmához tartoznak.

A rét a békákkal, a Nap, amely rá süt, ott van, akár nézem, akár nem; de az érzéki benyomásom a zöldről csak általam létezik; én vagyok a hordozója. Értelmetlennek tűnik hordozó nélküli, a világban önállóan bolyongó fájdalomról, hangulatról, kívánságról beszélni. Érzet nem lehetséges érző nélkül. A belső világ előfeltételez valakit, akinek a belső világa.

Harmadszor: A képzetekhez szükség van hordozóra. A külvilág tárgyai ehhez viszonyítva önállóak.

Kísérőmmel együtt meg vagyunk győződve, hogy mindketten ugyanazt a rétet látjuk, de külön-külön saját érzéki benyomásunk van a zöldről. Megpillantok a zöld eperlevelek között egy eperszemet. Kísérőm nem látja ugyanazt, mert színvak. Az a benyomás, amit az eper színe tesz rá, nem különbözik észrevehetően a levélszín keltette benyomástól. Vajon kísérőm a zöld levelet látja pirosnak, vagy a piros eperszemet zöldnek, vagy mindkettőt valami olyan színnek látja, amit én nem is ismerek? Ezek megválaszolatlan, sőt bizonyára értelmetlen kérdések. Ugyanis ha a „piros” szó nem dolgok tulajdonságát adja meg, hanem a tudatomhoz tartozó érzéki benyomásokat jellemzi, akkor csak a tudatom határain belül használható; hiszen lehetetlen az én érzéki benyomásaimat valaki máséval összevetni. Utóbbihoz szükséges volna, hogy egy érzéki benyomást, amely egy meghatározott tudathoz tartozik, közös tudatban egyesítsünk egy másikkal, amely egy másik tudathoz tartozik. Ha egyáltalán lehetséges volna egy tudatból eltüntetni valamely képzetet, és egyúttal elérni, hogy egy képzet feltűnjék egy másik tudatban, még akkor is megválaszolatlan lenne az a kérdés, hogy a két képzet ugyanaz-e. Minden egyes képzetem lényegéhez annyira hozzátartozik, hogy tudatom tartalma, hogy bárki másnak minden képzete épp mint ilyen különbözik az enyémtől. De nem lehet-e, hogy képzeteim, tudatom egész tartalma egyúttal egy átfogóbb, mondjuk isteni tudatnak is tartalma? Minden bizonnyal csak úgy, ha én magam része lennék az isteni lénységnek. De akkor tényleg az én képzeteimről lenne szó? Én lennék a hordozójuk?

Ez már olyan mértékben meghaladja az emberi megismerés határait, hogy az ilyen lehetőséget ajánlatosabb figyelmen kívül hagyni. Mindenesetre számunkra, emberek számára lehetetlenség mások képzeiteit a sajátunkkal összehasonlítani. Leszakítom az eperszemet és ujjaim közé veszem. Most már kísérőm is látja, mégpedig ugyanazt az eperszemet; de mindkettőnknek saját külön képze van róla. Senki más nem bírhat az én képzetemmel; de sokan láthatják ugyanazt a dolgot. Az én fájdalom nem lehet senki másnak a fájdalma. Lehet, hogy valaki részvétet érez irántam; de akkor is enyém a fájdalom, övé a részvét érzése. Ő nem érzi az én fájdalmamat, és az ő részvéte nem az enyém.

Negyedszer: Minden képzetnek csak egy hordozója van; két embernek nem lehet közös képze.

Különbözik a képzet fennállhatna függetlenül az egyiktől és függetlenül a másiktól is. Vajon az a hárs az én képzetem? Amikor ebben a kérdésben az „az a hárs” kifejezést használom, tulajdonképpen már eleve megadom a választ; mivel ezzel a kifejezéssel olyasvalamit akarok megjelölni, amit látok, és amit mások is szemügyre vehetnek és megérinthetnek. Két lehetőség van. Ha elértem a szándékomat, ha az „az a hárs” kifejezéssel megjelölök valamit, akkor nyilvánvalóan tagadnunk kell azt a gondolatot, amelyet az „az a hárs az én képzetem” mondat fejez ki. Ha viszont szándékom kudarcot vallott, ha csak látni vélek, de valójában nem látok, ha ily módon az „az a hárs” kifejezés üres, akkor szándéktalanul és akaratlanul a költészet területére tévedtem. Ez esetben sem annak a mondatnak, hogy „az a hárs az én képzetem”, sem annak a mondatnak, hogy „az a hárs nem az én képzetem”, nem igaz a tartalma: mert mindkét kijelentéshez hiányzik a tárgy, amelyről szól. Így csak azt tehetjük, hogy elutasítjuk a kérdés megválaszolását azzal az indoklással, hogy az „az a hárs az én képzetem” mondatnak a tartalma kitalálás, költészet. Persze a képzetem valóban megvan; de az „az a hárs” szavakkal nem erre utalok. Megeshet, hogy valaki az „az a hárs” szavakkal tényleg az egyik képzetét akarja jelölni; ekkor hordozója annak, amit szavakkal jelölni akar, de akkor nem látja azt a hársat, és egyetlen más ember sem láthatja és nem is lehet annak hordozója.

Visszatérek arra a kérdésre, hogy képzet-e a gondolat. Ha azt a gondolatot, amelyet a Pitagorasz-tétellel kimondok, más is éppúgy igaznak tarthatja, mint én, akkor nem tartozhat tudatom tartalmához, akkor nem vagyok a hordozója, és mégis igaznak tartatom. Ha azonban az a gondolat, amit én a Pitagorasz-tétel tartalmának tekintek, és az, amit más annak tekint, nem lenne ugyanaz, akkor tulajdonképpen nem használhatnánk a „Pitagorasz-tétel” kifejezést, hanem csak azt mondhatnánk, hogy „az én Pitagorasz-tételem”; „az ő Pitagorasz-tétele”, és ezek különbözőek volnának; mivel a jelentés szükségszerűen hozzátartozik a mondathoz. Így az én gondolatom az én tudatomnak, az övé az ő tudatának tartalma lenne. Lehetséges volna így, hogy az én Pitagorasz-tételem jelentése igaz, az övé viszont hamis? Azt állítottam, hogy ha a „piros” szó nem dolgok tulajdonságát adja meg, hanem néhány érzéki benyomást jellemez, akkor csak tudatomra vonatkoztatva használható. Hasonlóképpen, ha az „igaz” és „hamis” szavak, ahogy én értelmezem őket, nem valami olyasmire vonatkoznának, amelyeknek nem én vagyok a hordozója, hanem az volna a rendeltetésük, hogy tudatom tartalmait valamilyen módon jellemezzék, akkor csak tudatomat illetően volnának alkalmazhatóak. Tehát az igazság a tudatomra korlátozódna, és kétséges maradna, hogy mások tudatában egyáltalán létezik-e valami hasonló.

Ha minden gondolatnak szüksége van hordozóra, akinek tudattartalmához tartozik, akkor a gondolat csak hordozójának gondolata, és így nem létezik sokak számára közös, sokak együttműködésére lehetőséget adó tudomány; hanem nekem megvan a magam tudománya – mármint gondolatoknak egy olyan összessége, amelynek én vagyok a hordozója –, másnak pedig szintén megvan a maga tudománya. Mindegyikünk saját tudatának tartalmaival foglalkozik. Így nem lehet ellentmondás két tudomány között; igazságról vitatkozni pedig hiábavaló, éppoly hiábavaló, sőt majdnem nevetséges, mint az, amikor két ember úgy vitatkozik egy százmárkás valódiságáról, hogy közben mindkettő arra a bankjegyre gondol, amelyik a saját zsebében van, a „valódi” szót pedig a saját egyéni értelmezésük szerint értik. Ha valaki képzeteknek tartja a gondolatokat, akkor az, amit igaznak tart, saját véleménye szerint tudatának tartalma, és így valójában másnak semmi köze nincs hozzá. És ha tölem ezt a véleményt hallja, hogy a gondolat nem képzet, ezt nem tudja elvitatni, mert ehhez meg neki nincs köze.

Látható tehát az eredmény: a gondolatok nem a külvilág dolgai, de nem is képzetek.

El kell ismernünk egy harmadik tartományt. Ami ehhez tartozik, az megegyezik a képzetekkel annyiban, hogy érzékileg nem észlelhető, a tárgyakkal pedig annyiban, hogy nincs szüksége hordozóra, akinek a tudattartalmához tartoznék. Így pl. a Pitagorasz-tételben kimondott gondolat időtlenül igaz, igaz attól függetlenül, hogy bárki is igaznak tartja-e. Nincs szüksége hordozóra. Nemcsak azóta igaz, amióta felfedezték, mint ahogy bármely bolygó is kölcsönhatásban állt más bolygókkal, még mielőtt bárki is látta volna.^{1 2}

Hallani vélek azonban egy sajátos ellenvetést. Többször is feltételeztem, hogy más is megsemmisítheti ugyanazt a tárgyat, amit én látok. És ha mindez csak álom? Ha csak álmodtam azt, hogy valakinek a kíséretében sétáltam, ha álom volt, hogy a kísérem éppúgy látta a zöld rétet, mint én, ha mindez csak színjáték volt tudatom színpadán, akkor kétséges, hogy egyáltalán léteznek-e a külvilág tárgyai. Lehetséges, hogy a tárgyak világa üres, és én nem látok tárgyakat, éppúgy embereket sem, hanem talán csak képzeteim vannak, amelyeknek én magam vagyok hordozójuk. Ha valami éppoly kevésbé létezik tölem függetlenül, mint mondjuk a fáradtságérzetem, ha az a valami képzet, akkor nem lehet ember, nem szemlélheti velem együtt ugyanazt a rétet, nem láthatja az eperszemet, amit a kezemben tartok. De teljesen hihetetlen, hogy az egész külvilág helyett, amelyben hitem szerint mozgok és tevékenykedem, lényegében csak a belső világom létezzék. De ez elkerülhetetlenül következik abból a tételből, hogy vizsgálódásom tárgya csak az lehet, ami az én képzetem. Mi következne ebből a tételből, ha igaz volna? Léteznének-e rajtam kívül emberek? Ez ugyan lehetséges maradna; de semmit nem tudnék róluk: mert egy ember nem válhat a képzetemmé, következésképp, ha tételünk igaz volna, nem válhatna vizsgálódásom tárgyává sem. És ezzel kihúznánk minden olyan gondolatmenet alól a talajt, amely közben feltételeztem, hogy valami ugyanúgy tárgy lehet valaki más számára, mint az én számomra; mert még ha így is lenne, nem tudnék róla.

^{1 2} A tárgyakat látjuk, a képzeteket birtokoljuk, a gondolatokat elgondoljuk vagy megragadjuk. Amikor valaki megragad vagy elgondol egy gondolatot, akkor nem alkotja azt, mert a gondolat már előzőleg is létezett, hanem csupán bizonyos, a tárgyak látásától és a képzetek birtoklásától különböző kapcsolatba lép vele.

Képtelen volnék megkülönböztetni azt, aminek én vagyok a hordozója, attól, amit nem én hordozok. Ha úgy ítélnék, hogy valami nem az én képzetem, ezzel gondolkodásom tárgyává és így képzetemmé tenném. Létezik e felfogás mellett a zöld rét? Lehetséges, hogy igen, de akkor sem látható számomra. Ugyanis, ha egy rét nem az én képzetem, akkor tételünk szerint nem lehet szemlélődésem tárgya. Ha azonban a képzetem, akkor nem látható; hiszen a képzetek nem láthatók. Lehet ugyan, hogy képzetem van egy zöld rétről; de maga a képzet nem zöld; mivel zöld képzetek nem léteznek. Létezik e nézet szerint 100 kg-os ágyúgolyó? Lehetséges; de semmit nem tudhatok róla. Ha egy ágyúgolyó nem az én képzetem, akkor a tétel szerint nem lehet szemlélődésem, gondolkodásom tárgya. Ha viszont egy ágyúgolyó az én képzetem, akkor nincsen súlya. Lehet képzetem egy súlyos lövedékről. Ez tartalmazhatja részképzetként a lövedék súlyosságát. Ez a részképzet azonban éppoly kevésbé tulajdonsága a teljes képzetnek, mint ahogyan Németország nem tulajdonsága Európának. Következésképp:

Vagy hamis az a tétel, hogy vizsgálódásom tárgya csak az én képzetem lehet; vagy pedig összes tudásom és ismeretem képzeteim birodalmára, tudatom színpadára korlátozódik. Az utóbbi esetben csak belső világról van tudomásom, és semmit sem tudok más emberekről.

Csodálatra méltó, hogyan csapnak át egymásba ilyen megfontolások közben az ellentétek. Nézzük pl. az érzékek fizioiogiáját. A tudós természetkutató, ahogy ez hozzá illik, eleinte a legtávolabb áll attól, hogy a saját képzeteinek tartsa azokat a dolgokat, amelyeket meggyőződése szerint lát és tapint. Épp ellenkezőleg, úgy gondolja, hogy az érzéki benyomások a leghitelesebb bizonyosságai azon tárgyaknak, amelyek az ő érzéseitől, elképzeléseitől, gondolkodásától függetlenül léteznek, amelyekhez nincs szükség az ő tudatára. Az idegszálakat, az idegsejteket olyannyira kevésbé tartja tudata tartalmának, hogy inkább hajlamos, megfordítva, a saját tudatát az idegszálaktól és idegsejtektől függőnek tekinteni. Megállapítja, hogy a fényugarak, a szemlencséiben megtörve, a látóidegek végződéseikhez jutnak, és ott változást okoznak, ingerületet keltenek. Az idegszálak ebből valamit továbbvezetnek az idegsejtekhez. Ezután valószínűleg az idegrendszer további folyamatai következnek, színérzetek keletkeznek és ezek kapcsolódnak össze azzá, amit egy fa képzetének nevezhetünk. A fa és képzetem közé fizikai, kémiai, fizioiogi folyamatok furakodnak. De a tudatommal, úgy látszik, csak idegrendszerem folyamatai kapcsolódnak össze közvetlenül; és a fa minden nézőjének sajátos folyamatok játszódnak le az idegrendszerében. Lehetséges, hogy a fényugarak, mielőtt a szemembe kerültek, visszaverődtek egy tükörről, és úgy terjednek tovább, mintha a tükör mögötti helyről indulnának ki. Ekkor a látóidegekre gyakorolt hatás, és minden, ami erre következik, éppúgy játszódik le, mintha a fényugarak egy a tükör mögött levő fárol indultak volna ki és törés nélkül terjedtek volna tovább a szemig. Így végül létrejön egy olyan fának a képzete, amely valójában nem is létezik. A fény elhajlása következtében is létrejöhet olyan képzet a szem és az idegrendszer közvetítésével, ami semminek sem felel meg, sőt, a látóidegek ingerléséhez még arra sincs szükség, hogy egyáltalán fényt lássunk. Ha mellettünk lecsap a villám, lángokat vélünk látni, noha magát a villámot nem láthatjuk. A látóidegeket ilyenkor elektromos áramok ingerlik, amelyek testünkben a villámcsapás következtében keletkeznek. Ha a látóideg ezáltal éppúgy ingerlődik, mint ahogy a lángokból kiinduló fényugarak ingerelnék, akkor lángokat vélünk látni. Itt a látóidegek ingerlése a lényeg; hogy hogyan jön ez létre, az közömbös.

Továbbmehetünk még egy lépéssel. A látóidegeknek ez az ingerlése voltaképpen nem közvetlenül adott, hanem csupán föltevés. Úgy gondoljuk, hogy valami tőlünk független dolog ingerel egy ideget, és ez okozza az érzéki benyomást; de szigorúan véve csak a folyamat vége, a tudatunkba érkezés az, amit tapasztalunk. Nem lehetséges-e vajon, hogy az az érzet, az az érzéki benyomás, amit az idegek ingerlésére vezetünk vissza, más okból is származhat, éppúgy, mint ahogy ugyanaz az idegi inger különböző módokon keletkezhet? Ha az előbbi tudatunkba jutó képzetnek nevezzük is, amit tapasztalunk, az tulajdonképpen csak a képzet, nem a képzet oka. És ha a kutató távol akar tartani magától mindent, ami csak pusztán feltevés, akkor csak a képzetek maradnak számára; minden feloldódik a képzetekben, még az idegszálak és idegsejtek is, amelyekből a kutató kiindult. Így végül is saját építményének alapjait ássa alá. Minden képzet? Mindennek szüksége van hordozóra, aki nélkül nem létezhet? Saját magamat a képzeteim hordozójának tekintem; de nem vagyok-e vajon magam is képzet? Úgy tűnik nekem, mintha egy nyugágyban feküdnék, mintha látnék egy pár kifényesített cipőorrot, egy nadrág elülső oldalát, egy mellényt, gombokat, egy kabát részeit, a kabátujjakat, két kezét, néhány szálát egy szakállból, elmosódott körvonalakat egy orrból. Ezeknek a látványoknak az összessége, ez az összképzet volnék én magam? Olyan érzésem is van, mintha ott egy széket látnék. Ez egy képzet. Voltaképpen egyáltalán nem különböztetem meg magamat lényegesen tőle; hiszen nem vagyok-e magam is érzéki benyomások egy összessége, azaz képzet? De akkor hol van ezeknek a képzeteknek a hordozója? Mi jöhet ki egyet ezen képzetek közül, és teszem meg a többi hordozójává? És ez miért éppen az a képzet, amelyet én *én*-nek szoktam nevezni? Nem választhatnám épp ennyi joggal azt hordozónak, amelyet kísértésben lennék székeknek nevezni? De miért szükséges egyáltalán hordozó a képzetekhez? Egy ilyen hordozó a csupán hordozott képzetektől lényegesen különböző, önálló, idegen hordozóra nem szoruló valami lenne. Ha minden képzet, akkor a képzeteknek nincs hordozójuk. És itt ismét tapasztaljuk az átcsapást az ellenkezőjébe. Ha a képzeteknek nincs hordozójuk, úgy képzetek nem léteznek; mivel a képzeteknek szükségük van olyan hordozóra, aki nélkül nem létezhetnek. Ha nincs uralkodó, nincsenek alattvalók sem. Ha nincs többé hordozó, akkor eltűnik az érzeteknek az az önállósága, amelyet, az érzővel szembeállítva, elismerni kényszerültem. Tehát amiket képzeteknek neveztem, azok önálló tárgyak. Minden alap hiányzik ahhoz, hogy külön helyzetet biztosítsak annak a tárgynak, amelyet *én*-nek nevezek.

De lehetséges-e ez? Lehetséges-e tapasztalat tapasztaló nélkül? Mivé válna ez az egész színjáték néző nélkül? Létezhet-e fájdalom anélkül, hogy lenne valaki, akinek fáj? A fájdalomhoz szükségszerűen hozzátartozik, hogy érzik, ha pedig érzik, ebből adódik, hogy van, aki érzi. De akkor van valami, ami nem az én képzetem, és mégis vizsgálódásom tárgya, és pedig én magam ilyen vagyok. Vagy lehetséges az, hogy része vagyok tudatom tartalmának, egyéb részek, mondjuk a Hold képze mellett? Erről van-e szó, amikor úgy ítélem, hogy a Holdat vizsgálom? Akkor az említett első résznek lenne tudata, és ennek a tudatnak egy része újból én lennék. És így tovább. De elképzelhetetlen, hogy a végtelenségig saját magamba legyek beskatulyázva; mert akkor nem egy énem lenne, hanem végtelen sok. Nem vagyok a saját képzetem, és ha valamit megállapítok magamról, pl. azt, hogy pillanatnyilag semmi fájdalmat nem érzek, akkor ez az ítélet olyan tárgyra – nevezetesen énrám – vonatkozik, ami nem a tudatom tartalma, nem a képzetem. Tehát az, amiről kijelentek valamit, nem szükségképpen az én képzetem. A következő ellenvetés

lehetséges: ha azt gondolom, hogy pillanatnyilag semmi fájdalmat nem érzek, nem felel meg tudatomban valami az „én” szónak? De, ez lehetséges. Az „én” szó képzetével összekapcsolódhat a tudatomban egy bizonyos képzet. De akkor az egy képzet a többi képzet mellett, én pedig éppúgy hordozója vagyok, mint többi képzetemnek. Van képzetem magamról, de én nem vagyok azonos ezzel a képzettel. Éles különbséget kell tenni a között, ami a tudatom tartalma, ami a képzetem, és a között, ami a gondolkodásom tárgya. Tehát hamis az a tétel, miszerint csak az lehet vizsgálódásom, gondolkodásom tárgya, ami tudatom tartalmához tartozik.

Ezzel szabaddá vált az út ahhoz, hogy más embereket is elismerhessek képzetek önálló hordozójának. Van róluk képzetem; de azt nem cserélem össze az emberekkel. És ha valamit kijelentek a fivéremről, akkor nem a fivéremről alkotott képzetemről jelentek ki valamit.

Ha egy betegnek fájdalma van, hordozója ennek a fájdalomnak; de az őt kezelő orvos, aki a fájdalom okát kutatja, nem hordozója annak. Nem hiszi azt, hogy enyhítheti a beteg fájdalmát azzal, ha saját magát érzésteleníti. Az orvos agyában a beteg fájdalmának megfelelhet egy képzet, de az nem a fájdalom, és nem az, aminek a megszüntetésén az orvos fáradozik. Az orvos konzultálhat egy másik orvossal. Ez esetben meg kell különböztetni először a fájdalmat, amelynek a beteg a hordozója, másodszor az első orvos képzetét erről a fájdalomról, harmadszor a második orvos képzetét a fájdalomról. Az utóbbi képzet hozzátartozik ugyan a második orvos tudatának tartalmához, de nem tárgya megfontolásainak, bár lehet a megfontolás segédeszköze, mint ahogy egy rajz is lehet ilyen segédeszköz. Mindkét orvos gondolkodásának közös tárgya a beteg fájdalma, aminek egyikük sem hordozója. Ebből látható, hogy az emberek gondolkodásának közös tárgya nemcsak dolog lehet, hanem olyan képzet is, ami nem az ő képzetük.

Így válik szerintem érthetővé a dolog. Ha az ember nem tudna elgondolni és gondolkodása tárgyává tenni olyan dolgot, aminek nem ő a hordozója, akkor belső világa ugyan lehetne, de nem létezne számára külvilág. De nem lehetséges, hogy az utóbbi tévedésen nyugszik? Meggyőződésem, hogy annak a képzetnek, amelyet a „fivérem” szóhoz kapcsolok, megfelel valami, ami nem az én képzetem, és amiről állíthatok valamit. De nem tévedhetek-e ebben? Ilyen tévedések előfordulnak. Ez esetben szándékunk ellenére a költészet területére tévedünk. Valóban! Azzal a lépéssel, amellyel meghódítom magam számára a külvilágot, kiteszem magamat a tévedés veszélyének is. És itt egy újabb különbségbe ütközöm, amely belső világom és a külvilág között fennáll. Az, hogy benyomásom szerint zöldet látok, nem lehet számomra kétséges; de hogy hársfalevelet látok-e, az nem olyan biztos. A széles körben elterjedt nézetekkel szemben tehát a belső világ tekintetében bizonyosságot nyerhetünk, míg a külvilágba tett kirándulásaink alkalmával sosem szabadulhatunk meg teljesen a kételyektől. Ennek ellenére sok esetben az utóbbi területen is oly kevésbé különbözik a valószínűség a bizonyosságtól, hogy vehetjük magunknak a bátorságot a külvilágról való ítéléshez. És mernünk is kell ezt, a tévedés veszélyének ellenére, ha nem akarjuk sokkal nagyobb veszélyeknek kitenni magunkat.

Az utóbbi vizsgálódások eredményeképpen a következőket állítom: Nem minden képzet, ami megismerésem tárgya lehet. Én magam, mint képzetek hordozója, nem vagyok magam is képzet. Semmi sem áll hát útjában annak, hogy más embereket is, magamhoz hasonlóan, képzetek hordozójaként ismerjek el. És ha egyszer adott ez a lehetőség, a valószínűség igen nagy, olyannyira, hogy felfogásom szerint nem is külön-

bőzik a bizonyosságtól. Létezne különben történettudomány? Nem volna különben tárgyaltalan minden erkölcsstan, minden jog? Mi maradna a vallásból? A természet-tudományokat sem lehetne másnak értékelni, mint kitalálásnak, hasonlóan az asztrológiához és az alkímiához. Tehát lényegében semmit nem vesztenek érvényükből azok a megfontolások, amelyeket arra a feltevésre építettem, hogy léteznek rajtam kívül emberek, akik vizsgálatuk tárgyává tehetik ugyanazon tárgyakat, amelyeket én.

Nem minden képzet. Ezért elismerhetem, hogy a gondolatok tőlem függetlenül léteznek, és más emberek is éppúgy megragadhatják őket, mint én. Elismerhetem olyan tudomány létezését, amelyet sokan kutathatnak. Nem vagyunk hordozói gondolatainknak olyan értelemben, ahogyan képzeleteinknek hordozói vagyunk. Nem bírjuk a gondolatot, mint az érzéki benyomást; de nem is látjuk, mint a csillagokat. Ezért tanácsos, hogy e célra külön kifejezést válasszunk, és ilyenként kínálkozik a „megragadás”. A gondolatok megragadásának¹³ sajátos lelki képesség felel meg, a gondolkodóé. A gondolkodás során nem alkotjuk, hanem megragadjuk a gondolatokat. Ugyanis amit gondolatnak neveztem, a legszorosabb összefüggésben áll az igazsággal. Amit igaznak ismerek el, arról úgy ítélem, hogy igaz, teljesen függetlenül attól, hogy elismerem-e az igazságát, függetlenül attól is, hogy gondolok-e rá. Egy gondolat igazságához nem tartozik hozzá, hogy valaki elgondolja. „Tényeket! Tényeket! Tényeket!” – sürget a természetkutató, ha a tudomány biztos megalapozásának szükségességére akarja felhívni a figyelmet. De mi a tény? A tény olyan gondolat, amely igaz.¹⁴ De a természetkutató biztosan nem fog a tudomány szilárd alapjának elismerni olyasmit, ami az emberek változó tudatállapotától függ. A tudomány feladata az igaz gondolatok megragadásában, nem pedig azok megalkotásában áll. A csillagász egy matematikai igazság alkalmazásával rég lezajlott eseményeket kutathat, amelyek akkor játszódtak le, amikor legalábbis a földön még senki sem ismerte föl azt az igazságot. Teheti, mert a gondolat igazsága időtlen. Tehát az az igazság nem a fölfedezéskor keletkezett.

* Nem minden képzet. Különben a pszichológia magában foglalna minden tudományt, vagy legalábbis minden tudomány legfőbb bírója lenne. Különben a pszichológia uralkodna a logika és a matematika felett is. Ám a matematika végletes félreismerése lenne, ha

¹³ A „megragadás” kifejezés éppúgy képletes, mint a „tudattartalom”. A nyelv lényege nem engedi másképpen. Amit a kezemben tartok, azt tekinthetem a kezem tartalmának, de egészen más értelemben tartalma kezemnek, és sokkal idegenebb tőle, mint a kezemet alkotó csontok és izmok és az őket összetartó erők.

¹⁴ Ha a „tény” szóval azt jelöljük, ami az anyagi világban gondolkodásunktól függetlenül fennáll – ahogyan föltehetőleg a tényeket sürgető természetkutató is használja e szót –, akkor az igazság objektivitásának megőrzése érdekében nincs szükség a „harmadik tartomány” feltételezésére. Fregének természetesen igaza van abban, hogy egy igaz állítással kifejezhető összefüggést vagy tényállást a gondolkodás nem alkothat, hanem csak megismerhet, fölfoghat. De téved abban, hogy az igazság objektivitásának megőrzése érdekében ezt a megragadott valamit „igaz gondolat” néven egy harmadik tartományba kell helyezni, mert különben vagy érzékelhető materiális tárgynak, vagy szubjektív képzetnek kell minősíteni. Ha elfogadjuk, hogy az anyagi világ nem pusztán tárgyainak egy összessége, hanem a tárgyak sajátosságai, kapcsolatai, összefüggései is az objektív anyagi világ komponensei, akkor a logika tisztasága érdekében nincs szükség a platonikus „harmadik tartományra”. A probléma ismeretelméleti megoldása azonban távolról sem ilyen egyszerű, hiszen az emberi gondolkodás nem egyszerűen lemásolja, hanem újraalkotja a valóságot. De a „harmadik tartomány” föltételezése e problémát sem oldja meg, hanem csak megkerüli. (A szerk.)

a pszichológia alá rendelnénk. Sem a logikának, sem a matematikának nem feladata, hogy a lelket kutassa, vagy olyan tudattartalmakat, amelyeknek az egyes ember a hordozója. Talán inkább azt lehet feladatukul állítani, hogy a szellemet kutassák, a szellemet, nem pedig az egyes szellemeket.

A gondolatok megragadása előfeltételez egy megragadót, egy gondolkodót. Ez utóbbi akkor hordozója a gondolkodásnak, de nem a gondolatnak. Habár a gondolat nem tartozik hozzá a gondolkodó tudatának tartalmához, a tudatban mégis irányulnia kell valaminek a gondolatra. Ezt azonban nem szabad a gondolattal magával összececerélni. Az Algol csillag is különbözik attól a képzettől, amelyet valaki róla alkotott.

A gondolat nem tartozik sem belső világomhoz, mint a képzetek, sem a külvilághoz, az érzékileg észlelhető dolgok világához.

Ezt az eredményt, bármilyen kényszerítően adódik is az eddigiekből, talán nem fogják ellenállás nélkül elfogadni. Gondolom, sokan lehetetlennek tartják, hogy valamiről, ami nem tartozik belső világukhoz, másképp is tudomást szerezhessenek, mint érzéki észlelés útján. Valóban, ami nem tartozik belső világunkhoz, arra nézve sokan a legbiztosabb, sőt az egyetlen ismeretforrásként az érzéki észlelést ismerik el. De milyen alapon? Hiszen az érzéki észleléshez szükségképpen hozzátartozik alkotórészként az érzéki benyomás, ez pedig a belső világ része. Két ember érzéki benyomása semmi esetre sem lehet ugyanaz, még ha hasonlók lehetnek is. Ezek magukban nem nyitják meg számunkra a külvilágot. Talán van olyan lény is, akinek csak érzéki benyomásai vannak, anélkül, hogy tárgyakat látna vagy tapintana. A látásbenyomás bírása még nem valaminek a látása. Honnan van, hogy azt a fát éppen ott látom, ahol látom? Ennek nyilván látás útján szerzett benyomás az alapja, és pedig látásomnak az a sajátosága, hogy két szemmel látok. Mindkét recehártján, fizikai értelemben véve, külön kép keletkezik. Másvalaki ugyanazon a helyen látja a fát. Őneki is mindkét recehártáján keletkezik a kép, de ezek különböznek az enyéimtől. Föl kell tételeznünk, hogy ezek a képek a recehártályokon meghatározzák benyomásainkat. Ezek szerint látás útján nyert benyomásaink nemcsak hogy nem ugyanazok, hanem észrevehetően különbözőek. És mégis ugyanabban a külvilágban mozgunk. A látásbenyomások bírása szükséges ugyan a dolgok látásához, de nem elegendő. Ami még hiányzik, az nem érzéki. És éppen ez az, aminek révén a külvilág feltárul számunkra; mert enélkül a nem-érzéki nélkül mindenki bezárva maradna a saját belső világába. Mivel a döntő éppen a nem-érzéki, azért valamely nem-érzéki ott is kivezethet belső világunkból, ahol érzéki benyomások egyáltalán nem hatnak, és lehetővé teheti a gondolatok megragadását. Belső világunkon kívül meg kell különböztetnünk az érzékileg észlelhető dolgok külvilágát és azon dolgok birodalmát, amelyek az érzékekkel nem észlelhetőek. Mindkét birodalom felismeréséhez szükségünk van valamire, ami nem érzéki; de amikor érzékileg észlelünk tárgyakat, ezenkívül még érzéki benyomásokra is szükségünk van, és ezek teljesen a belső világhoz tartoznak. Amiben eltér tehát az a mód, ahogyan egy gondolat, illetve egy tárgy adott számunkra, ez a különbség olyasvalaminek tulajdonítható, ami nem tartozik egyik birodalomhoz sem, hanem belső világunk része. Ezért ezt a különbséget nem találom olyan nagynak, ami lehetetlenné tenné, hogy a belső világunkhoz nem tartozó gondolatok adottak legyenek számunkra.

A gondolat persze nem olyasvalami, amit valósnak szokás nevezni. A valós világ olyan világ, amelyben egyik dolog hat a másikra, változtat, maga is ellenhatást szenved és ezáltal változik. Mindez időbeli történés. Nehezen ismerjük el valósnak azt, ami időtlen és

változhatatlan. Változhat-e a gondolat, avagy időtlen? Az a gondolat, amit a Pitagorasz-tételben mondunk ki, minden bizonnyal időtlen, örök, változhatatlan. De nincsenek-e olyan gondolatok, amelyek ma igazak, fél év múlva viszont hamisak lesznek? Pl. az a gondolat, hogy ott annak a fának zöld lombja van, fél év múlva bizonyára hamis lesz. Nem; mert nem ugyanaz a gondolat lesz. Az „ott annak a fának zöld lombja van” szósor önmagában nem elég a kifejezéséhez, hiszen a beszéd ideje is hozzátartozik. Az ezzel adott időmeghatározás nélkül nem fejeztünk ki teljes gondolatot, azaz egyáltalán semmilyen gondolatot sem. Csak az időmeghatározással kiegészített és minden tekintetben teljes mondat fejez ki gondolatot. Utóbbi azonban, amennyiben igaz, nemcsak ma vagy holnap, hanem időtlenül igaz. Tehát egy mondat igazságának állítása jelen időben nem a beszélő jelenére utal, hanem, ha elfogadjuk ezt a kifejezést, az időtlenség ideje. Ha az „igaz” szó elkerülése céljából csak a kijelentő mondat formáját használjuk, meg kell különböztetnünk két dolgot: a gondolat kifejezését és az állítását. Az időmeghatározás, amelyet a mondat esetleg tartalmaz, csak a gondolat kifejezéséhez tartozik hozzá, az igazság azonban, amelynek elismerését a kijelentő mondat formája hordozza magában, időtlen. Ugyanaz a szósor más jelentést vehet föl a nyelv időbeli változása következtében, s így más gondolatot fog kifejezni; de a változás a nyelvet illeti.

És mégis! Milyen értéke lehet számunkra az örökre változhatatlannak, ha nem hathat rá semmi, sem pedig ránk nem lehet hatással? Ami teljesen és minden tekintetben hatás nélküli, az egyáltalán nem valóságos és nem létezik számunkra. Még az időtlennek is össze kell fonódnia valahogy az időbeliséggel, amennyiben valami számunkra létező. Mi volna számomra egy gondolat, ha sohasem tudnám megragadni! De azért, hogy megragadjok egy gondolatot, kapcsolatba lépek vele, az pedig velem. Lehetséges, hogy azt a gondolatot, amit ma elgondolok, tegnap nem gondoltam el. Ez mindenestre megszünteti a gondolat szigorú időtlenségét. De hajlamosak vagyunk különbséget tenni lényeges és lényegtelen tulajdonságok között, és időtlennek tekinteni valamit, ha azok a változások, amelyeket elszenvedhet, csak a lényegtelen tulajdonságait érintik. Egy gondolat olyan tulajdonságát pedig, ami abban áll vagy abból következik, hogy valaki megragadja, lényegtelennek tekinthetjük.

Hogyan hat egy gondolat? Azáltal, hogy valaki megragadja és igaznak tartja. Ez olyan folyamat, ami egy gondolkodó belső világában játszódik le, és további következményekkel járhat erre a belső világra nézve, befolyásolhatja a szándékok területét és így a külvilág számára is észlelhetővé válhat. Ha pl. megragadom azt a gondolatot, amelyet a Pitagorasz-tételben mondunk ki, ennek az lehet a következménye, hogy igaznak ismerem el, továbbá az is, hogy alkalmazom tömegek gyorsítására vonatkozó elhatározásom kialakításakor. Tetteinket így készíti elő rendszerint a gondolkodás és az ítéles. És így gyakorolhatnak közvetett hatást a gondolatok a fizikai tömegek mozgására. Emberek egymásra gyakorolt hatását többnyire gondolatok közvetítik. Valaki közöl egy gondolatot. Hogyan történik ez? Az illető változásokat okoz a közös külvilágban, amelyeket a másik észlelhet, s ennek következtében megragadhat és igaznak ismerhet el egy gondolatot. Megtörténhetek volna-e a világtörténelem nagy eseményei másképp, mint gondolatok közlése révén? Mégis hajlamosak vagyunk arra, hogy a gondolatokat ne tekintsük valóságnak, mert a folyamatok közben nem tevékenyek: minden, amit tenni kell – a gondolkodás, az ítéles, a kimondás, a megértés –, az ember dolga. Mennyire más folyamat egy kalapács átnyújtása, mint egy gondolat közlése! A kalapács átkerül vala-

kinek a kezéből a másikéba, megfogják, ezáltal nyomást szenved, következőképp sűrűsége, részeinek elhelyezkedése kissé megváltozik. A gondolattal mindebből semmi sem történik meg. A gondolat a közlés során nem kerül el a közlő birtokából; mivel alapjában véve az ember nem is birtokolja. Amikor a gondolatot megragadja valaki, az először csak a megragadó belső világában okoz változásokat; a gondolat maga azonban, lényegét tekintve, ettől érintetlen marad, az elszenvedett változások csak lényegtelen tulajdonságait érintik. Itt hiányzik az, amit a természeti eseményekben mindig felismerhetünk: a kölcsönhatás. Nem igaz az, hogy a gondolatok egyáltalán nem valóságok, de valóságok egészen más jellegű, mint a tárgyaké. Hatásukat a gondolkodó tevékenysége váltja ki, amely nélkül, legalábbis úgy tűnik, hatástalanok lennének. És mégsem a gondolkodó alkotja őket, hanem olyanoknak kell vennie, amilyenek. Igazak lehetnek anélkül, hogy bármely gondolkodó megragadná őket, és akkor sem teljesen hatástalanok, legalábbis annyiban nem, hogy lehetséges megragadásuk és hatásossá tételük.

MÁSODIK RÉSZ: A TAGADÁS

Az eldöntendő kérdés mindig felszólítást tartalmaz arra, hogy valamely gondolatot vagy ismerjünk el mint igazat, vagy vessünk el mint hamisat. Ahhoz, hogy ennek a felszólításnak megfelelően eleget lehessen tenni, meg kell követelni, hogy a kérdés szavaiból kétséget kizáróan felismerhető legyen a szóban forgó gondolat, továbbá, hogy ez a gondolat ne a költészethez tartozzék. A következőkben mindig fölteszem, hogy ezek a kikötések teljesülnek. A válasz, amit egy kérdésre¹⁵ adunk, mindig valamilyen állítás, amely egy ítélet alapját képezi, és pedig akár ha igennel, akár ha nemmel válaszolunk.

Itt azonban fölbukkan egy kétely. Ha a gondolat léte annyi, mint igaz volta, akkor a „hamis gondolat” éppúgy ellentmondásos kifejezés, mint a „nemlétező gondolat”: ez esetben „az a gondolat, hogy három nagyobb mint öt” üres kifejezés és így a tudományban egyáltalán nem használható, legfőljebb idézőjelek között. Nem mondhatjuk: „hamis az, hogy három nagyobb mint öt”, mert a nyelvtani alany üres.

De azt mégiscsak meg lehet kérdezni, hogy valami igaz-e? A kérdésben meg kell különböztetnünk az ítélesre való felszólítást attól a különös tartalomtól, amelyről ítélnünk kell. A következőkben ezt a különös tartalmat egyszerűen a kérdés tartalmának, vagy a megfelelő kérdő mondat jelentésének fogom nevezni. Ha egy gondolat léte annyi, mint igaz volta, van-e a

„Nagyobb-e három ötnél? ”

kérdő mondatnak jelentése? A kérdés tartalma ez esetben nem lehet gondolat, és arra kell hajlanunk, hogy a kérdő mondatnak egyáltalán nincs jelentése. De ez csak azért van így, mert rögtön felismertük a hamisságot. Van-e jelentése a

„Nagyobb-e $\left(\frac{21}{20}\right)^{100}$, mint $10\sqrt{10^{21}}$?”

¹⁵ Ha „kérdés”-t írok, itt és a következőkben mindig eldöntendő kérdésre gondolok.

kérdő mondatnak? Ha valaki kideríti, hogy a válasz igenlő, akkor a kérdő mondatot jelentéssel bírónak fogadhatja el, mert egy gondolat a jelentése. De mi a helyzet, ha a válasz tagadó? Föltevésünk szerint ekkor a jelentés nem lehet gondolat. De valamilyen jelentésének mégis kell lennie, ha a kérdő mondat egyáltalán kérdést tartalmaz. Hiszen valamit kérdezőnk vele, és választ várunk rá. Így tehát a választól függ, hogy elfogadjuk-e a kérdés tartalmaként egy gondolatot. De a kérdő mondat jelentésének már a megválaszolás előtt felfoghatónak kell lennie, mert különben a megválaszolás egyáltalán nem volna lehetséges. Tehát az, ami a kérdés megválaszolása előtt felfogható, mint a kérdő mondat jelentése – és valójában csak ezt lehet a kérdő mondat jelentésének nevezni –, nem lehet gondolat, ha egy gondolat léte annyi, mint igaz volta. De nem igazság-e az, hogy a Nap nagyobb, mint a Hold? És egy igazság léte nem annyi-e, mint igaz volta? Elismerhetünk-e hát a

„Nagyobb-e a Nap, mint a Hold?”

kérdő mondat jelentéseként egy igazságot, egy gondolatot, amelynek létezése annyi, mint igaz volta. Nem! Egy kérdő mondat jelentéséhez nem tartozhat hozzá igaz volta. Ez ellentmondana a kérdés lényegének. A kérdés tartalma az, amit meg kell ítélnünk. Ezért a kérdés tartalmához nem tartozhat hozzá az igazsága. Ha felteszem azt a kérdést, hogy nagyobb-e a Nap mint a Hold, ezzel elismerem, hogy a

„Nagyobb-e a Nap mint a Hold?”

kérdő mondatnak van jelentése. Ha ez a jelentés egy gondolat volna, amelynek léte annyi, mint igaz volta, akkor egyúttal elismerném ennek a jelentésnek az igaz voltát is. Így a jelentés felfogása egyúttal már ítélet, a kérdés kimondása egyúttal állítás, azaz a kérdés megválaszolása lenne. De a kérdő mondat nem állíthatja a jelentéséről sem azt, hogy igaz, sem azt, hogy hamis. Ezért a kérdő mondat jelentése nem lehet olyasvalami, aminek léte annyi, mint igaz volta. A kérdés lényege megköveteli, hogy a jelentés felfogását elvállasszuk az ítélestdől. És mivel egy kérdő mondat jelentése mindig benne rejlik abban a kijelentő mondatban is, amellyel választ adunk a kérdésre, ezt a szétválasztást a kijelentő mondatban is végre kell hajtánunk. Így jutunk oda, hogy mit értünk a „gondolat” szón. Mindenképp szükséges valamilyen rövid megnevezés arra, ami egy kérdő mondat jelentése lehet. Én ezt gondolatnak nevezem. Ilyen szóhasználat mellett nem minden gondolat igaz. Egy gondolat léte tehát nem annyi, mint igaz volta.⁽¹⁶⁾ El kell ismernünk, hogy vannak ilyen értelemben vett gondolatok, mert a tudományos munkában szükségünk van kérdésekre; mivel a kutatónak időnként meg kell elégednie a kérdés föltevésével, amíg meg

¹⁶ A 2. bekezdéstől mostanáig Frege a következő kérdést vizsgálta: Tartható-e az a nézet, hogy egy gondolat léte annyi, mint igaz volta? Ha igen, akkor az eldöntendő kérdés tartalma, a kérdő mondat jelentése nem lehet gondolat. De a kérdő mondat jelentése (legalább részként) a válaszban is benne rejlik. Ez indokolja, hogy a kérdő mondat jelentését (is) gondolatnak minősítse. Így el kell ismernie, hogy nem minden gondolat igaz. A fölített kérdésre tehát a válasz elutasító. – A „gondolat” szó itt ugyanazon speciális fregei értelemben szerepel, mint az első részben. Ha ott még nyitott kérdésnek tűnhetett, hogy a „harmadik tartomány”, a gondolatok világa, csak az igaz gondolatokat – a tényeket – foglalja-e magában, vagy pedig a hamisakat is, itt egyértelművé válik, hogy e tartomány a hamis gondolatokat (az „antitényeket”) is magában foglalja. A mondat jelentésének objektíve létező entitásként való elismerése így vezet e különös, platonista jellegű konstrukcióhoz. (Vö. a 14 lábjegyzettel.) (A szerk.)

nem tudja válaszolni. Amikor felteszi a kérdést, megragad egy gondolatot. Tehát így is mondhatom: a kutatónak időnként meg kell elégednie egy gondolat megragadásával. Ez mindenesetre már egy lépés a cél felé, ha még nem is ítézés. Tehát létezniök kell gondolatoknak az általam megadott értelemben. A tudományban megvan a létjogosultságuk az olyan gondolatoknak is, amelyek esetleg később hamisnak bizonyulnak; nem szabad ezeket nemlétezőkként kezelni. Gondoljunk az indirekt bizonyításra. Itt az igazság felismerése éppen úgy megy végbe, hogy megragadunk egy hamis gondolatot. A tanár ezt mondja: „Tegyük fel, hogy a nem egyenlő b -vel.” A kezdő rögtön ezt gondolja: „Micsoda értelmetlenség! Hiszen látom, hogy a egyenlő b -vel.” Összetéveszti a mondat értelmetlenségét a benne kifejeződő gondolat hamisságával.

Hamis gondolatból persze semmire nem lehet következtetni; de a hamis gondolat része lehet egy igaznak, amelyből már lehet következtetéseket levonni. Azt a gondolatot, amelyet a következő mondat tartalmaz:

„Ha a vádlott a cselekmény időpontjában

Rómában volt, akkor nem követte el a gyilkosságot”¹⁷

igaznak tarthatja valaki, aki sem azt nem tudja, hogy a vádlott Rómában volt-e a cselekmény időpontjában, sem azt, hogy elkövette-e a gyilkosságot. Amikor az egész gondolatot igaznak állítjuk, akkor a benne tartalmazott két részgondolat közül sem a feltételt, sem a következményt nem mondjuk ki állító erővel.¹⁸ Ez esetben csak egyetlen ítéléssel, viszont három gondolattal van dolgunk, ti. az egészszel, a feltétellel és a következménnyel. Ha a részmondatok valamelyike értelmetlen lenne, úgy értelmetlen lenne az egész is. Ebből felismerhető, miben különbözik az, hogy egy mondat értelmetlen, attól, hogy hamis gondolatot fejez ki. A feltételből és következményből álló mondatokra érvényes az a törvény, hogy az igazság megsértése nélkül következménnyé tehetjük a feltétel ellenkezőjét, egyúttal feltétellé téve a következmény ellenkezőjét. Az angolok ezt az átmenetet *contraposition*-nak nevezik.

E törvény szerint a következő mondatról:

„Ha $\left(\frac{21}{20}\right)^{100}$ nagyobb, mint $10\sqrt{10^{21}}$,

akkor $\left(\frac{21}{20}\right)^{1000}$ nagyobb, mint 10^{21} ”,

¹⁷ Itt fel kell tételeznünk, hogy a pusztas szó sor nem tartalmazza teljes egészében a gondolatot, hanem a gondolat teljessé tételéhez szükséges kiegészítést azon körülményekből kell vennünk, amelyek között kimondták.

¹⁸ A „ha p, akkor q” szerkezetű összetett mondat – a mai logikai szóhasználat szerint – *kondicionális* vagy feltételes állítást fejez ki, melynek p az *előtagja* és q az *utótagja*, föltéve hogy p és q önálló állítást kifejező mondatok. A tradicionális logikában az „előtag” helyett a „feltétel”, az „utótag” helyett a „következmény” kifejezéseket használták (némi összekeverve ezzel a feltételes állítás fogalmát a logikai következményrelációval). Itt Frege is e kifejezéseket (az eredetiben természetesen a német megfelelőiket) használja. (A szerk.)

áttérhetünk erre:

$$\begin{aligned} & \text{„Ha } \left(\frac{21}{20}\right)^{1000} \text{ nem nagyobb, mint } 10^{21}, \\ & \text{akkor } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ nem nagyobb, mint } 10\sqrt{10^{21}}.” \end{aligned}$$

Ilyen átmenetekre pedig szükségünk van, mert az indirekt bizonyítások másképp nem volnának lehetségesek.¹⁹

Ha tehát az első összetett gondolat feltétele – azaz hogy

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ nagyobb, mint } 10\sqrt{10^{21}}$$

– igaz, akkor a második összetett gondolat következménye – azaz hogy

$$\left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ nem nagyobb, mint } 10\sqrt{10^{21}}$$

– hamis. Tehát aki elismeri, hogy megengedhető volt áttérésünk a *modus ponens*-ről a *modus tollens*-re, annak el kell ismernie létezőként egy hamis gondolatot is; hiszen különben vagy csak a következmény maradna meg a *modus ponens*-ből, vagy csak a fel-tétel a *modus tollens*-ből, de még ezek közül is az egyik, mint nemlétező, elesne.²⁰

Egy gondolat létezésén azt is érthetjük, hogy ugyanaz a gondolat különböző gondol-kodók számára megragadható. Ekkor egy gondolat nemlétezése annyit jelentene, hogy a mondathoz több gondolkodó mindegyike saját, külön jelentést kapcsolna, mely saját külön tudatának tartalma lenne, s így a mondatnak nem volna közös, többek számára megragadható jelentése. Vajon ebben az értelemben nemlétező-e egy hamis gondolat? Ha igen, úgy azok a kutatók, akik megvitatták egymás közt, hogy a szarvasmarha-gümőkór átvihető-e az emberre, és végül is megegyeztek abban, hogy ez az átvihetőség nem áll fenn, olyan helyzetben lennének, mint azok, akik beszélgetésükben az „ez a szivárvány” kifejezést használták, majd belátták, hogy ezekkel a szavakkal nem jelöltek semmit, mert mindegyikük olyan jelenségre gondolt, amelynek ő maga volt a hordozója. Az említett kutatók úgy tűnnének föl, mint akiket becsapott egy hamis látszat, mert az derülne ki,

¹⁹ Az itt hivatkozott *kontrapozíció* törvény, tömören, a következő: Ha p és q komplett állítások, és „non-p”, ill. „non-q” jelöli p, ill. q negációját, akkor a „ha p, akkor q” és „ha non-q, akkor non-p” összetett állítások mindig megegyező igazságértékűek (vagy mindkettő igaz, vagy mindkettő hamis). (A szerk.)

²⁰ Elutasítva a hamis gondolat létét, p hamissága esetén „ha p, akkor q”-ból csak q maradna meg, p igazsága esetén pedig az előbbivel egyenértékű „ha non-q, akkor non-p”-ből csak „non-q” maradna meg; de a két maradék (q és „non-q”) egyike is elesik, hiszen egyikük garantáltan hamis. *Modus ponens*: következtetés p-ből és „ha p, akkor q”-ból q-ra. *Modus tollens*: ugyanez, fölcserélve a második premisszát a kontrapozícióval („ha non-q, akkor non-p”-vel). (A szerk.)

hogyan az a föltevés, amely mellett vitájuknak értelme lett volna, nem teljesült; a meg-tárgyalt kérdésnek nem lett volna olyan jelentése, amely közös számukra.²¹

Lehetséges tehát olyan kérdés, amelyre az igazságnak megfelelően a válasz tagadó. Az ilyen kérdés tartalma, szóhasználatom szerint, egy gondolat. Lehetségesnek kell lennie, hogy több hallgató egyazon kérdésnek ugyanazon jelentését fogja fel, és azt hamisnak ismerje el. Az esküdtbíróság balga intézmény volna, ha nem lehetne feltételezni, hogy a feltett kérdést mindegyik esküdt ugyanúgy érti. Ezek szerint a kérdő mondat jelentése olyasvalami, ami akkor is többek számára felfogható, ha a kérdésre tagadó választ kell adni.

Mi következne még abból, ha egy gondolat igaz volta annyiban állna, hogy többek számára megragadható, ezzel szemben egy olyan mondatnak, amely valami hamisat fejez ki, nem volna többek számára közös jelentése?

Ha egy gondolat igaz, és olyan gondolatokból áll össze, amelyek valamelyike hamis, az egész gondolat azonosan felfogható volna ugyan többek számára, a hamis részgondolat azonban nem. Ilyen eset előfordulhat.²² Így pl. joggal állíthatja valaki egy esküdtszék előtt: „Ha a vádlott a cselekmény időpontjában Rómában volt, akkor nem követte el a gyilkosságot”, miközben hamis lehet az, hogy a vádlott a cselekmény időpontjában Rómában volt. Ez esetben az esküdtek ezt a mondatot hallva: „Ha a vádlott a cselekmény időpontjában Rómában volt, akkor nem követte el a gyilkosságot” – ugyanazt a gondolatot ragadhatnák meg, habár a feltételmondathoz mindegyikük saját, egyéni jelentést kapcsolna. Lehetséges ez? Lehet az, hogy egy gondolatnak, amely azonosként áll szemben minden esküdttel, valamely alkotórésze nem közös számukra? Ha az egész nem szorul hordozóra, egyik része sem szorulhat rá.

Ezek szerint a hamis gondolat nem nemlétező gondolat, akkor sem, ha valaminek a létezésén azt értjük, hogy nem szorul hordozóra. Olykor, ha nem is igaznak, de nélkülözhetetlennek kell elismernünk hamis gondolatokat; először mint a kérdő mondatok jelentését, másodsor mint a feltételes gondolatkapcsolatok alkotórészét, harmadszor a tagadás esetében. Lehetségesnek kell lennie, hogy tagadjak egy hamis gondolatot, de hogy erre képes legyek, szükségem van rá. Ami nincs, azt nem tudom tagadni. És aminek szüksége van rám, mint hordozójára, azt azzal, hogy tagadom, nem változtathatom át olyanná, aminek nem vagyok hordozója, és ami többek számára azonosként felfogható.

Talán egy gondolat tagadását úgy kellene felfognunk, mint a gondolat alkotórészeire való felbontását? Az esküdtek a nekik feltett kérdésben kifejezett gondolat állapotán semmit nem változtathatnak egy tagadó ítélettel. A gondolat igaz vagy hamis, teljesen függetlenül attól, hogy ők helyesen ítélnék-e. És akkor is gondolat, ha hamis. Ha az esküdtek ítélete után nincs jelen semmiféle gondolat, hanem csak gondolattörmelékek, akkor ez az állapot állt fenn már megelőzőleg is; a látszólagos kérdéssel nem gondolatokat, hanem csak gondolattörmelékeket terjesztettek eléjük; semmi olyannal nem volt dolguk, amit megíthettek volna.

²¹E bekezdésben Frege amellett érvel, hogy a hamis gondolatokat akkor is létezőkként kell elfogadnunk, ha a gondolat létén a sokak számára való felfoghatóságát értjük. Az érvelés alább még folytatódik. (A szerk.)

²²Ti. olyan eset, amikor az igaz gondolat valamely része hamis, azaz amikor egy igazságot kifejező összetett mondat valamely részmondata hamis állítást fejez ki. Példát nyomban mond Frege. (A szerk.)

Ítéletünkkel semmit nem változtathatunk a gondolat állapotán. Csak azt ismerhetjük el, ami van. Egy igaz gondolatnak semmiben nem árthatunk azzal, hogy ítélünk. A mondatba, amely kifejezi, beiktathatunk egy „nem”-et, és így olyan mondatot kaphatunk, amely, mint kifejtettük, nem álgondolatot tartalmaz, hanem teljes létjogosultsággal szerepelhet feltételként vagy következményként egy hipotetikus mondatkapcsolatban. Csak nem szabad állító erővel kimondani, mivel hamis. Az első gondolatot azonban ez az eljárás teljesen érintetlenül hagyja. Ugyanúgy igaz marad, mint előzetesen.

Árthatunk-e egy hamis gondolatnak azzal, hogy tagadjuk? Ugyancsak nem; mert a hamis gondolat mindig gondolat marad, és előfordulhat valamely igaz gondolat részeként. Ha a

„3 nagyobb mint 5”

állító erő nélkül kimondott mondatba, melynek jelentése hamis, betoldunk egy „nem”-et, azt kapjuk, hogy

„3 nem nagyobb mint 5”,

s ez egy állító erővel kimondható mondat. Itt sehol semmi nem vehető észre a gondolat valamiféle felbontásából, részeinek elválasztásából.

/ Hogyan lehetne tehát felbontani egy gondolatot? Hogyan lehetne szétszakítani részeinek összefüggését? A gondolatok világának megvan a képmása a mondatok, kifejezések, szavak, jelek világában. A gondolat felépítésének megfelel a mondat felépítése szavakból, és itt a sorrend általában nem közömbös. A gondolat felbontása, szétrombolása eszerint mintegy megfelelője lesz a szavak olyan szétszakításának, mint amikor egy papírra írt mondatot úgy vágunk szét, hogy a papírszeletek mindegyikén egy gondolatrész kifejezése álljon. Ezek a szeletek aztán tetszés szerint összekeverhetők, vagy szétviheti őket a szél. Az összefüggés felbomlott, az eredeti elrendezés többé nem ismerhető fel. Ez történik, ha tagadjuk egy gondolatot? Nem! A gondolat, *in effigie*,²³ kétségkívül túlélné ezt a kivégzést is. De csak a „nem” szót csúsztatjuk be a szavak egyébként változatlan sorrendjébe.²⁴ Az eredeti szórend még felismerhető, az elrendezést nem szabad önkényesen megváltoztatni. Ez vajon felbontás, szétválasztás? Ellenkezőleg! Az eredmény szilárdan összekapcsolt épület.

A *duplex negatio affirmat*²⁵ törvény vizsgálatából különösen világosan felismerhető, hogy a tagadásnak nincs elválasztó, felbontó hatása. Az

„A Schneekoppe magasabb, mint a Brocken”

mondatból indulok ki. Egy „nem” becsúsztatásával ezt kapom:

„A Schneekoppe nem magasabb, mint a Brocken”.

Mindkét mondatot állító erő nélkül kell kimondanunk. Egy második tagadás ezt a mondatot eredményezné:

„Nem igaz, hogy a Schneekoppe nem magasabb,
mint a Brocken”.

Már tudjuk: az első tagadástól nem bomolhat föl a mondat; de tegyük föl mégis most az egyszer, hogy az első tagadás után csak gondolattörmelékeink maradtak. Ez esetben fel

²³ Képletesen. (A szerk.)

²⁴ A magyarban néha a szórend is módosulást szenved. Pl. „A főnök bent van” tagadása: „A főnök nincs bent.” (A szerk.)

²⁵ A kettős tagadás állít. (A szerk.)

kellene tételeznünk, hogy a második tagadás törmelékeinket újra egybekapcsolja. A tagadás tehát olyan kardhoz hasonlítana, amely vissza is tudja forrasztani helyükre a lemetszett tagokat. De akkor a legnagyobb elővigyázatosság volna ajánlatos. A gondolatrészek ugyanis az első tagadás következtében teljesen elveszítették minden összefüggésüket és kapcsolatukat. Ezért a tagadás gyógyító erejének vigyázatlan alkalmazásával könnyen a következő mondatot kaphatnánk:

„A Brocken magasabb, mint a Schneekoppe”.

Ami nem gondolat, az akkor sem lesz az, ha tagadjuk, mint ahogy semmi nem veszti el gondolatvoltát attól, hogy tagadjuk.

Ha egy mondat az állítmányban tartalmazza a „nem” szót, akkor is kifejezhet olyan gondolatot, amely kérdés tartalmává tehető, és a kérdés, mint minden eldöntendő kérdés, nyitva hagyja a döntést a válasz felől.

Milyen tárgyak választódhatnak el tehát a tagadás révén? Mondatrészek nem; gondolatrészek ugyancsak nem. A külvilág dolgai? Azok keveset törődnek a mi tagadásunkkal. Képzetek a tagadó belső világában? De honnan tudná az esküdt, hogy adott körülmények között mely képzeiteit kell szétválasztania? A kérdés, amit feltettek neki, nem jelöli ki egyiket sem. Kelthet benne képzeteket. De azok a képzetek, amelyeket az esküdtek belső világában kelt, különbözőek. És ez esetben minden esküdt saját külön szétválasztását foganatosítaná saját külön világában, ez pedig nem lenne ítélet.

Tehát úgy tűnik, nem lehet megmondani, hogy tulajdonképpen mi az, amit a tagadás felbont, szétdarabol vagy elválaszt.

A tagadás szétválasztó, felbontó erejében való hittel áll kapcsolatban az is, hogy egy tagadó gondolatot kevésbé tartanak használhatónak, mint egy állítót. De azért mégsem lehet teljesen haszontalannak tartani. Vizsgáljuk meg ezt a következtetést:

„Ha a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben, nem követte el a gyilkosságot; mármint a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben; tehát nem követte el a gyilkosságot”

és hasonlítsuk össze az alábbi következtetéssel:

„Ha a vádlott a gyilkosság időpontjában Rómában volt, nem követte el a gyilkosságot; mármint a vádlott a gyilkosság időpontjában Rómában volt, tehát nem követte el a gyilkosságot.”

A két következtetés formája megegyezik, és a legcsekélyebb tárgyi alap sincs arra, hogy annak a következtetési törvénynek a kifejezésében, amely itt alapul szolgál, különbséget tegyünk tagadó és állító premisszák között. Szokás beszélni állító és tagadó ítéletekről. Kant is ezt teszi. Az én kifejezőmódomra lefordítva, állító és tagadó gondolatokat különböztetnek meg. Ez a megkülönböztetés a logika számára legalábbis teljesen szükséges, okát a logikán kívül kell keresni. Nem ismerek egyetlen olyan logikai törvényt sem, amelynek megfogalmazásához szükséges, vagy akárcsak előnyös volna ezen elnevezések használata.²⁶ Minden tudományban, amelyben egyáltalán szó lehet törvényszerűségről, fel kell tenni a kérdést: Mely szakkifejezések szükségesek vagy legalább hasznosak e

²⁶Ezért A gondolat c. dolgozatomban [Első rész] nem is használtam a „tagadó gondolat” kifejezést. Tagadó és állító gondolatok megkülönböztetése csak összezavarta volna a kérdést. Sehol nem adódott volna alkalom arra, hogy valamit kimondjunk az állító gondolatokról és kizárjuk belőle a tagadóakat, vagy valamit kimondjunk a tagadóakról és kizárjuk belőle az állítóakat.

tudomány törvényeinek pontos kifejezéséhez? Ami ezt a vizsgálatot nem állja ki, az káros.

Ehhez járul még, hogy egyáltalán nem könnyű megadni, mi is egy tagadó ítélet (egy tagadó gondolat). Vizsgáljuk meg a „Krisztus halhatatlan”, „Krisztus örökké él”, „Krisztus nem halhatatlan”, „Krisztus halandó”, „Krisztus nem él örökké” mondatokat. Vajon melyik itt az állító, melyik a tagadó gondolat?

Hozzászoktunk ahhoz a föltételezéshez, hogy a tagadás akkor terjed ki az egész gondolatra, ha a „nem” az állítvány igei részéhez kapcsolódik. De a tagadószó néha az alany részét képezi, mint az „egyetlen ember sem lesz idősebb száz évesnél” mondatban.²⁷ Rejtőzhet valahol tagadás egy mondatban anélkül, hogy a gondolat ezáltal egyértelműen tagadóvá válna. Látható, milyen bonyodalmas kérdésekhez vezethet a „tagadó ítélet” (tagadó gondolat) kifejezés. Elmecsillogtató, de lényegében terméketlen végtelen vitákat eredményezhet. Ezért én amellettt vagyok, hogy mindaddig, amíg nincs olyan ismertetőjelünk, melynek segítségével minden esetben biztonsággal meg tudjuk különböztetni a tagadó ítéletet az állítótól, hagyjuk békében az állító és a tagadó ítéletek vagy gondolatok megkülönböztetését. Hogy miféle haszon remélhető ettől a megkülönböztetéstől, azt is csak akkor tudhatjuk meg, ha már lesz ilyen ismertetőjelünk. Én egyelőre még abban is kételkedem, hogy az előbbi sikerülhetne. A nyelvből nem vehetünk ilyen ismertetőjelet, mivel a nyelvek logikai kérdésekben megbízhatatlanok. Rámutatni azokra a csapdákra, melyeket a nyelv állít a gondolkodónak: ez a logikusoknak nem is a legkisebb feladatai közé tartozik.

Ha már megcáfoltunk valamilyen tévedést, hasznos lehet felkutatni eredetének forrásait. Úgy látom, az egyik ilyen forrás az az igény, hogy definiáljuk a fölhasznált fogalmakat. Az a törekvés, hogy lehetőség szerint világossá tegyük a kifejezéshez kapcsolódó jelentést, nyilván dicséretre méltó. De közben nem szabad elfelejtenünk, hogy nem lehet mindent definiálni. Ha valami olyat akarunk meghatározni, ami lényege szerint nem definiálható, könnyen megragadhatunk lényegtelen, mellékes kérdéseknél, és ezzel már eleve vakvágányra vezethetjük a vizsgálatot. Így jártak jó néhányan, akik meg akarták határozni, hogy mi is egy ítélet, amennyiben az összetettség kérdéséhez tévedtek.²⁸ Az

²⁷ Itt a magyarban a tagadást két szó fejezi ki: „egyetlen . . . sem”. A németben e helyett egyetlen szó („Keine”) szerepel. (A szerk.)

²⁸ Az élet szóhasználatának bizonyára akkor felelünk meg legjobban, ha egy ítéleten az ítéelés egyszeri megtételét értjük, mint ahogy egy ugrás az ugrás egyszeri megtétele. Így felfogva a nehézség lényege persze feloldatlan marad; csak most az „ítélés” szóban rejlik. Ítélni, mondhatjuk továbbá, annyi, mint valami igaznak elismerni. Amit igaznak ismerünk el, az csak egy gondolat lehet. Az eredeti probléma ezzel megoszlik; egyik része a „gondolat”, másik része az „igaz” szóban rejlik. Itt bizonyára meg kell állnunk. Arra, hogy nem lehet a végtelenségig mindent definiálni, már eleve felkészülhattünk.

Ha az ítélet cselekedet, úgy egy meghatározott időben történik, és utána a múlthoz tartozik. Egy cselekedethez cselekvő is tartozik, és amíg a cselekvőt nem ismerjük, nem ismerjük teljes egészében a cselekedetet sem. Így nem lehet a szokásos értelemben véve szintetikus ítéletről beszélni. Ha azt, hogy két pont között csak egy egyenest lehet húzni, szintetikus ítéletnek mondjuk, akkor „ítéleten” nem valami cselekedetet értünk, amit egy bizonyos ember bizonyos időben végrehajtott, hanem valami olyat, ami időtlenül igaz, akkor is, ha igazságot egyetlen ember sem ismeri föl. Ha ezt igazságnak nevezzük, akkor „szintetikus ítélet” helyett talán helyesebb „szintetikus igazságot” mondanunk. Ha mégis a „szintetikus ítélet” kifejezést részesítjük előnyben, akkor el kell tekintenünk az „ítélni” ige jelentésétől.

ítélet részekből tevődik össze, melyeknek bizonyos rendje, összefüggése van. De van-e olyan egész, amelyre ez nem áll?

Ehhez kapcsolódik egy másik hiba, ti. az a vélekedés, hogy a részek összefüggését, rendjét az ítéelő alkotja meg, és ezáltal hozza létre az ítéletet. Itt a gondolat megragadását nem különítik el igazságának elismerésétől. Ezek a tevékenységek sok esetben valóban közvetlenül követik egymást, s így látszatra egyetlen aktusba ötvöződnek; de ez nem mindig van így. Egy gondolat megragadását több éves fáradságos kutatás választhatja el igazságának elismerésétől. Nyilvánvaló, hogy nem ez az ítéelés alkotja meg a gondolatot, a részek összefüggését, mivel az már előzőleg is megvolt. De a gondolat megragadása sem azonos a gondolat megalkotásával, részei elrendezettségének megteremtésével; mert a gondolat már megelőzőleg igaz volt, tehát részeinek rendje már megragadása előtt fennállt. Ahogyan a hegységen áthaladó vándor e tettével nem teremtője a hegységnek, ugyanígy az ítéelő sem alkotja meg a gondolatot azzal, hogy igaznak ismeri el. Ha ezt tenné, nem volna lehetséges, hogy ugyanazt a gondolatot ma ez, holnap az ismerje el igaznak; még ugyanaz a személy se tudná ugyanazt a gondolatot különböző időpontokban igaznak elfogadni, föl kellene tételeznünk tehát, hogy a gondolat létezése megszakított.

Ha lehetséges volna, hogy azt, amit az ítéelésben igaznak ismerünk el, maga az ítéelés alkotja meg azáltal, hogy létrehozza az összefüggést, a részek elrendezettségét, akkor a megsemmisítés lehetősége is nyilvánvaló volna. A tagadás látszat szerint ugyanúgy áll szemben az ítéléssel, mint ahogyan a rombolás ellentéte a felépítésnek, a rend és az összefüggés létrehozásának; így könnyen ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy ahogyan az ítéelés felépít, ugyanúgy a tagadás révén megvalósul az összefüggések szétszakítása. Így az ítéelés és a tagadás ellentétes pólusok alkotta párnak látszik, melynek tagjai egyenrangúak, akár a kémiában az oxidáció és a redukció. Ha azonban beláttuk, hogy az ítéelés nem teremt összefüggést, mert a gondolat részeinek elrendezettsége már az ítéelés előtt fennállt, akkor az egész más megvilágításba kerül. Újra és újra rá kell mutatnunk, hogy egy gondolat megragadása még nem ítéelés; hogy egy gondolatot ki lehet fejezni mondatban anélkül, hogy igaznak állítanánk; hogy a mondat állítmánya tartalmazhat tagadószót, melynek jelentése része a mondat jelentésének, része egy gondolatnak; hogy ha „nem”-et kapcsolunk egy állító erő nélkül szánt mondat állítmányához, a kapott mondat ugyanúgy gondolatot fejez ki, mint az eredeti. Ha mármint egy gondolatról az ellentétesre való ilyen átmenetet nevezünk tagadásnak, akkor ez a tagadás nem egyenrangú az ítéléssel, és egyáltalán nem fogható föl azzal ellentétes pólusként. Ugyanis az ítélelkor mindig az igazságról van szó, ezzel szemben egy gondolatról az ellentétesre áttérhetünk anélkül is, hogy fölvetnénk az igazság kérdését. A félreértés kizárása érdekében tegyük még hozzá, hogy bár ez az átmenet egy gondolkodó személy tudatában zajlik le, ám az a gondolat, amelyről áttér, és az is, amelyre áttér, már az áttérés előtt létezett, tehát ez a szellemi folyamat semmit nem változtat a gondolatok létezésén és egymáshoz való viszonyán.

Az a tagadás, amely az ítéelés ellenpólusaként tengeti kérdéses létét, talán olyan kimerikus képződmény, amely az ítélelből és azon tagadásból nőtt össze, amelyet én a gondolat lehetséges részének ismerek el, és amelynek a nyelvben a „nem” szó mint az állítmány alkotórésze felel meg; azért kimerikus, mert ez a két rész teljesen különböző nemű. Ugyanis az ítéelés mint szellemi folyamat hordozóra szorul: az ítéelőre; viszont a tagadás mint a gondolat alkotórésze éppúgy nem szorul hordozóra, mint maga a gondolat; nem fogható fel tudattartalomként. Mégsem teljesen érthetetlen, hogyan keletkezhet egy

ilyen kimerikus alakzatnak legalább a látszata. A nyelvnek ugyanis nincs külön szava, külön jele az állító erőre, hanem az a kijelentő mondat formájában, s különösen az állítmányban fejeződik ki. Másfelől a „nem” szó oly szoros kapcsolatban áll az állítmánnyal, hogy részének tekinthető. Ez azt a látszatot keltheti, mintha a „nem” szó és az állító erő között, mely utóbbi nyelviileg az ítélésnek felel meg, kapcsolat képződne.

De a tagadás két fajtájának megkülönböztetése kellemetlen. Az ítézés ellenpólusát csupán azért vezettem be, hogy alkalmazkodjam egy számomra idegen felfogáshoz. Ezek után visszatérek eredeti kifejezőmódomhoz. Amit átmenetileg az ítézés ellenpólusának neveztem, azt most az ítélés második módjának fogom tekinteni, anélkül, hogy elismerném ilyen második mód létezését.²⁹ Tehát a pólust és az ellenpólust az „ítélés” közös névvel foglalom egybe; ez megtehető, hiszen pólus és ellenpólus összetartoznak. Ezek után így lehet feltenni a kérdést:

Van-e az ítézésnek két különböző módja, melyek közül az egyiket akkor használjuk, ha igenlő, a másikat akkor, ha tagadó választ adunk egy kérdésre? Avagy az ítézés ugyanaz mindkét esetben? Az ítézéshez tartozik-e a tagadás? Vagy a tagadás annak a gondolatnak a része, amely az ítézés alapjául szolgál? Vajon az ítézés akkor is egy gondolat igazságának elismerése-e, amikor valamely kérdésre tagadó választ adunk? Ha igen, akkor ez a gondolat nem az, amelyet a kérdés közvetlenül tartalmaz, hanem annak az ellentéte.

Legyen pl. a kérdés ez: „Szándékosan gyújtotta-e föl a házát a vádlott?” Hogyan hangzik a tagadó válasz mint kijelentő mondat? Ha létezik külön ítézési mód a tagadás esetére, akkor lennie kell ennek megfelelő külön kijelentésformának is. Mondjuk, ilyen esetben ezt mondom: „hamis az, hogy . . .”, és leszögezem, hogy ez mindig állító erőhöz kötődik. Ezek után a válasz ilyenformán hangzik: „Hamis az, hogy a vádlott szándékosan gyújtotta föl a házát”. Ha viszont az ítézésnek csak egyetlen módja létezik, akkor ezt fogjuk mondani állító erővel: „A vádlott nem szándékosan gyújtotta föl a házát.” Így viszont azt a gondolatot állítjuk igaznak, amely ellentétes a kérdésben kifejezettel. A „nem” szó itt ennek a gondolatnak a kifejezéséhez tartozik. Emlékeztetni kívánok arra a két következtetésre, amelyeket a megelőzőkben összehasonlítottam egymással. Az első következtetés második premisszája a „Berlinben volt-e a vádlott a gyilkosság időpontjában?” kérdésre adott tagadó válasz volt, és pedig azon esetnek megfelelő formában, amelyben az ítézésnek csak egy módja van. A benne tartalmazott gondolatot az első premissza feltétele is tartalmazza, de állító erő nélkül kimondva. A második következtetés második premisszája a „Rómában volt-e a vádlott a gyilkosság időpontjában?” kérdésre adott igenlő válasz volt. Ezek a következtetések egyazon következtetési szabályon alapulnak, és ez jól egybehangzik azzal a véleménnyel, hogy akár tagadó, akár igenlő választ adunk valamely kérdésre, az ítézés ugyanaz. Ha viszont a tagadás esetén az ítézés külön módját kellene elismernünk, és ennek a szavak és mondatok világában külön kijelentésforma felelne meg, másképp állna a dolog. Az első következtetés első

²⁹ Az előző 2 bekezdésben Frege megkülönbözteti (1) a tagadás azon felfogását, amely szerint a tagadás az ítézés ellenpólusa (ezt elutasítja), és (2) a tagadást mint egy összetett gondolat alkatrészét. A továbbiakban a tagadást kizárólag a (2) értelemben használja. Az (1) értelemben vett tagadást az ítézés második (mondhatnánk: negatív) módjának fogja nevezni (de természetesen ezen a néven is elutasítja). (A szerk.)

premisszája ugyanúgy hangzana mint eddig: „Ha a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben, akkor nem követte el a gyilkosságot.”

Itt nem mondhatnánk azt, hogy „Ha hamis az, hogy a vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt”; mivel leszögeztük, hogy a „Hamis az, hogy” szavak mindig állító erőhöz kötődnek; ezen első premissza igazságának elismerésével azonban sem a benne foglalt feltételt, sem a következményt nem ismerjük el igaznak. Ezzel szemben a második premisszának így kell hangzania: „Hamis az, hogy a vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt”; mert ezt mint premisszát állító erővel kell kimondanunk. Ezek után a következtetés nem végezhető el úgy mint korábban, mert a második premissza gondolata nem azonos az első premissza feltételének gondolatával, hanem e helyett az a gondolat, hogy a vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt.³⁰ Ha mégis érvényben akarjuk hagyni a következtetést, ezzel elismerjük, hogy a második premissza tartalmazza azt a gondolatot, miszerint a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben. Ily módon a tagadást elvlasztjuk az ítélestdől, kiemeljük a „Hamis az, hogy . . .” jelentéséből, és egyesítjük a gondolattal.

Így tehát elvethetjük azt a feltevést, miszerint az ítélesnek két különböző módja lenne. De vajon milyen következményei vannak ennek a döntésnek? Amennyiben nem jár megtakarítással a logikai alapelemekben és nyelvi megfelelőkben, akár értéktelennek is tarthatnánk. Ha föltételezzük, hogy az ítélesnek két különböző módja van, a következők szükségesek:

1. az állító erő az igenlés esetében,
2. az állító erő a tagadás esetében, mondjuk a „hamis” szóval való felbonthatatlan kapcsolatban,
3. az állító erő nélkül kimondott mondatokban olyasféle tagadószó, mint a „nem”.

Ha azonban az ítélesnek csak egyetlenegy módját tételezzük föl, akkor csak

1. az állító erő és
2. tagadószó szükséges.

Az ilyen megtakarítás mindig az elemzés továbbfolytatására és az így nyert világosabb belátásra utal. Ezzel függ össze egy következtetési szabály megtakarítása. Ott, ahol döntésünk szerint egy is elegendő, másképp kettőre lenne szükség. Ha elegendő az ítéles

³⁰ A példa áttekinthetőbbé tétele érdekében rögzítsük a két premisszát:

(1) Ha a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben, akkor nem követte el a gyilkosságot.

(2) Hamis az, hogy a vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt.

Az (1) premissza előtagja (föltétele) a következő:

(3) A vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben.

Ez nem más, mint a következő állítás negációja:

(4) A vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt.

A következő konklúzióhoz szeretnénk eljutni:

(5) A vádlott nem követte el a gyilkosságot. A *modus ponens* szerint (1) és (3) elfogadása kötelez (5) elfogadására. A (2) premissza azonban nem (3)-nak az elfogadása, hanem (4) elütásítása (ha elismerjük az ítéles második – negatív – módjának létezését). Így az (1) és a (2) premisszából a *modus ponens* révén nem kapjuk meg az (5) alatti konklúziót, s még kevésbé ezt: „Hamis az, hogy a vádlott követte el a gyilkosságot”. Külön szabályt kell bevezetni arra az esetre, amikor valamelyik premissza negatív ítélestdt fejez ki. Ez fölösleges, ha lemondunk az ítéles negatív formájáról. Erről igyekszik meggyőzni Frege példája. (A szerk.)

egy módja, akkor be is kell érünk ennyivel, és nem tekinthetjük az ítézés egyik módját a rend és az összefüggés megteremtésének, a másikat pedig a szétrombolásának.

Ezek szerint minden gondolathoz tartozik egy neki ellentmondó³¹ gondolat oly módon, hogy ha az ellentmondót igaznak ismerjük el, ezzel az eredeti gondolatot hamisnak nyilvánítjuk. Az ellentmondó gondolatot kifejező mondatot az eredeti gondolat kifejezéséből valamely tagadószó segítségével képezzük.

Gyakran úgy látszik, mintha a tagadószó vagy tagadó szótag szorosabban kapcsolódna valamely mondatrészhez, pl. az állítványhoz. Innen származhat az a vélekedés, hogy nem az egész mondatnak, hanem csupán ezen mondatrésznek a tartalmát tagadjuk. Mondhatunk ismeretlennek egy férfit, és így hamisnak nyilváníthatjuk azt a gondolatot, hogy az illető ismerős. Ez fölfogható tagadó válaszként az „Ismerős-e ez a férfi?” kérdésre, s ebből látható, hogy ezzel nem csak egy szó jelentését tagadjuk. Helytelen azt mondani, hogy „mivel a tagadó szótag egy mondatrészhez kapcsolódik, nem az egész mondat jelentését tagadjuk.” Ellenkezőleg: azzal, hogy a tagadó szótag egy mondatrészhez kapcsolódik, az egész mondat tartalmát tagadjuk. Azaz: így keletkezik olyan mondat, amelynek gondolata ellentmond az eredeti mondaténak.

Ezzel nem vitatjuk azt, hogy a tagadás néha a teljes gondolatnak csak egy részére terjed ki.³²

Adott gondolatnak ellentmondó gondolat egy olyan mondat jelentése, amely könnyen előállítható az előbbi kifejező mondatból. Ennek megfelelően az a gondolat, amely ellentmond valamely gondolatnak, úgy jelenik meg, mint ami az utóbbiból és a tagadásból tevődik össze. De itt tagadáson nem a tagadási tevékenységet értem. Az „összetett”, „áll valamiből”, „alkotórész”, „rész” szavak könnyen csábíthatnak helytelen felfogásra. Ha itt részekről szölvünk is, azok nem olyan önállóak egymáshoz képest, mint azt egyébként valamely egésznek a részeitől megszoktuk. Ugyanis a gondolatnak semmilyen kiegészítésre nincs szüksége ahhoz, hogy fennálljon, mert önmagában teljes. Ezzel szemben a tagadáshoz szükséges egy gondolat, mint kiegészítés.³³ A két alkotórész, ha használni akarjuk ezt a kifejezést, egészen különböző típusú, és teljesen eltérő módon járul hozzá az egész képzéséhez. A gondolat kiegészít; a tagadás kiegészül. És e kiegészülés tartja egyben az egészet. A kiegészítésre szorulást nyelviileg is felismerhetővé tehetjük ezzel az írással: „...-nak a tagadása”, vagy „annak a tagadása, (hogy) ...”. A „tagadása” előtt (ill. után) a kipontozás jelzi, hová kell a kiegészítő részt behelyettesíteni. Ugyanis a mondatok és mondatrészek világában van valami hasonlatos megfelelője a gondolatok és gondolat-

³¹ Azt is mondhatjuk: „ellentétes”.

³² Pl. összetett mondatban. Így a nemrég tárgyalt példában: „Ha a vádlott a gyilkosság időpontjában nem volt Berlinben, akkor nem követte el a gyilkosságot.” Itt egyik tagadószó sem vonatkozik a teljes föltételes állításra, hanem pl. az első csak az előtagban szereplő „A vádlott a gyilkosság időpontjában Berlinben volt” mondat tartalmát tagadja. (A szerk.)

³³ A tagadószót tartalmazó mondat (Frege szerint) olyan gondolatot fejez ki, amely két részből összetettnek fogható fel. Az egyik rész egy teljes, önálló gondolat, a másik rész a tagadás (a fregei értelemben), amely nem gondolat, hanem „kiegészítésre szoruló” gondolat-alkatrész (ezt fejezi ki a tagadószó). A tagadást, ezt a kiegészítésre szoruló gondolat-alkatrészt, egy teljes gondolattal kiegészítve, eredményül teljes gondolatot nyerünk, amely nem más, mint a kiegészítő gondolatnak ellentmondó gondolat. (A szerk.)

részek világában levő kiegészítésnek. [...] ³⁴ A következő példa talán érthetőbbé teszi, mire gondolok.

Annak a gondolatnak,

$$\text{hogya } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ egyenlő } \sqrt[10]{10^{21}}\text{-vel,}$$

az a gondolat mond ellent,

$$\text{hogya } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ nem egyenlő } \sqrt[10]{10^{21}}\text{-vel.}$$

Ezt így is mondhatjuk:

„Az a gondolat,

$$\text{hogya } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ nem egyenlő } \sqrt[10]{10^{21}}\text{-vel,}$$

azon gondolatnak a tagadása,

$$\text{hogya } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ egyenlő } \sqrt[10]{10^{21}}\text{-vel.}”$$

Az utóbbi kifejezés – az „azon”-tól kezdve – felismerhetővé teszi, hogy a gondolat egy kiegészítésre szoruló részből és egy azt kiegészítőből tevődik össze. A következőkben a „tagadás” szót – esetleges idézőjeles előfordulásától eltekintve – mindig határozott névelővel fogom használni. Az „a” határozott névelő az

„azon gondolatnak a tagadása, hogy 3 nagyobb, mint 5”

kifejezésben felismerhetővé teszi, hogy ez a kifejezés meghatározott egyedi dolgot hivatott megjelölni. Ez az egyedi itt egy gondolat. A határozott névelő az egész kifejezést egyedi dolog nevévé, tulajdonnév megfelelőjévé teszi.³⁵

Tehát egy gondolatnak a tagadása maga is gondolat, és így ismét a tagadás kiegészítésül szolgálhat. Amennyiben a tagadás kiegészítésül használom annak a gondolatnak a tagadását,

$$\text{hogya } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ egyenlő } \sqrt[10]{10^{21}}\text{-vel,}$$

³⁴ A kihagyott mondatban Frege a tagadási sémában szereplő grammatikai birtokviszonynak a német nyelvben való kétféle kifejezési formájáról szól. (A szerk.)

³⁵ Egy gondolatnak egy és csak egy tagadása van; ezért pl. „Pitagorasz tételének (a) tagadása” egy gondolat határozott leírása, logikailag *individuumnév*, szemben pl. a „Pitagorasz tételének egy bizonyítása” kifejezéssel, amely nem *individuumnév* (az említett tételnek több bizonyítása is van). A magyarban, a birtokos szerkezetre tekintettel, a határozott névelő szerepeltetése nem kötelező. (A szerk.)

megkapom azon gondolat tagadásának a tagadását,

$$\text{hogy } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ egyenlő } 10\sqrt{10^{21}}\text{-vel.}$$

Ez újra egy gondolat.

Az így képzett gondolatok kifejezését az

„ A tagadásának a tagadása”

minta szerint kapjuk, ahol „ A ” egy gondolat kifejezését képviseli. Egy ilyen kifejezés elgondolható először is a

„...-nak a tagadása”

és az

„ A tagadása”

részek összetételeként. De lehetséges az a felfogás is, hogy a

„... tagadásának a tagadása”
és „ A ”

részekből tevődik össze.

Itt a kifejezés középső részét először a tőle jobbra levővel egyesítettem, és amit így nyertem, azt egyesítettem a tőle balra levő „ A ”-val, míg eredetileg a középső részt egyesítettem A -val és az így kapott

„ A tagadása”

kifejezést a tőle jobbra levővel. A kifejezés két különböző felfogásának a kifejezett gondolat felépítésének két különböző felfogása felel meg.

Hasonlítsuk össze ezt a két kifejezést:

„ A , $\left(\frac{21}{20}\right)^{100}$ egyenlő $10\sqrt{10^{21}}$ -vel” mondattal kifejezett
gondolat tagadásának a tagadása.”

„Az 5 nagyobb mint 3” mondattal kifejezett gondolat tagadásának a tagadása.”

Fölismerhetjük bennük a

„... tagadásának a tagadása”

közös alkotórészt, amely a kiegészítésre szoruló közös gondolatrész kifejezője. Ezt mindkét esetben egy-egy gondolattal egészítettük ki, az első esetben azzal,

$$\text{hogy } \left(\frac{21}{20}\right)^{100} \text{ egyenlő } 10\sqrt{10^{21}}\text{-vel,}$$

a másodikban azzal a gondolattal, hogy 5 nagyobb, mint 3. A kiegészítés eredménye mindkét esetben egy-egy gondolat. A kiegészítésre szoruló közös alkotórészt kettős tagadásnak nevezhetjük. Ez a példa mutatja, hogyan olvadhat össze valami, ami kiegészítésre szorul, egy kiegészítésre szorulóval olyanná, ami ugyancsak kiegészítésre szorul. Itt az a sajátos helyzet, hogy valami – „... a tagadása” – saját magával olvad össze. Az érzékel-

hető dolgok területéről vett képek most mindenesetre csődöt mondanak; mivel egy test nem tud összeolvadni saját magával úgy, hogy ebből valami tőle különböző keletkezzék. De a testek között nincsenek is a fenti értelemben kiegészítésre szorulók. Összerakhatunk viszont egybevágó testeket, és most a kifejezések tartományában is egybevágosággal van dolgunk. Egybevágó kifejezéseknek azonban a jelöltek tartományában ugyanaz felel meg.

Képletes kifejezések, elővigyázatosan használva, mindenesetre valamelyest hozzájárulhatnak a dolog megvilágításához. Hasonlítsuk a kiegészítésre szoruló egy lepelhez, amely, mint mondjuk egy kabát, önmagában nem áll meg, hanem szükséges hozzá valami, amit befed. A befedett magára vehet egy további leplet is, pl. egy köpenyt. A két lepel egy lepellé egyesül. Ez esetben kétféle felfogás lehetséges. Mondhatjuk, hogy azt, aki a kabátot viseli, még egy második lepel, egy köpeny is fedi, vagy azt, hogy két lepelből – köpenyből és kabátból – álló összetett öltözete van. Ezek a felfogások teljesen egyenrangúak. A járulékos lepel mindig egyesül a már meglévővel egy újjá. Közben persze soha nem szabad elfelejteni, hogy a befedés és az összetétel időbeli folyamatok, míg megfelelőik a gondolatok tartományában időtlenek.

Ha A olyan gondolat, amely nem a költészethez tartozik, akkor A tagadása sem tartozik a költészethez. E két gondolat – A és A tagadása – közül mindig az egyik és csak az egyik igaz. Ugyanígy A tagadása és A tagadásának a tagadása közül is mindig az egyik és csak az egyik igaz. Mármost A tagadása vagy igaz, vagy nem igaz. Az első esetben sem A , sem A tagadásának a tagadása nem igaz. A második esetben mind A , mind A tagadásának a tagadása igaz. A két gondolat – A , és A tagadásának a tagadása – közül tehát vagy mindkettő igaz, vagy egyik sem. Ezt így is kifejezhetem:

Ha egy gondolatot kettős tagadás fed, az nem változtatja meg a gondolat igazságértékét.

(Fordította: Máté András)